

İngiltere ve Rusya'nın Yedeğinde Kurulan “Hibrit” Ermeni Devletinin Uzun Hikâyesi

Ahmet Ali Aslan*

Özet

Resmi İngiliz belgelerine göre, Ermeniler Türklerin yerine geçmeyi ümit etmişlerdir. Sultan Abdülhamit İngiliz Büyükelçisi Vanbery'e "Benim bu başımı iki omzumun üstünden alabilirler, ama benim İmparatorluğumdan "Ermenistan" adında bir "devleti" asla alamazlar." demiştir. Britanya hiçbir zaman Amerika'nın Filistin'i "Mandası"na alması isteğiyle öne çıkmamıştır, fakat Amerika Birleşik Devletlerinin, Anadolu, İstanbul, Çanakkale, Ermenistan ve Kafkasya'nın işgal edilip ve yönetilmesi isteğiyle Cemiyet-i Akvam teşkilatına başvurmasını teklif etmiştir. Sonunda bu teklifini İstanbul, Çanakkale ve Ermenistan ile sınırlamıştır. 20 Haziran 1890'da Erzurum ve 28 Temmuz 1890 tarihinde İstanbul Kum Kapı'da baş veren Ermenilerin ayaklanmaları ve yarattıkları kargaşa, Azerbaycan'da yaşayan Ermeniler arasında oldukça büyük heyecan yarattı. Azerbaycan'daki Ermeniler arasında "Bizim Krallığımız" sözleri ilk defa halk arasında dolaşmaya başlamıştır. Hiçbir tarihi dayanağı olmayan "Bizim Ermeni krallığımızın kurulacağı zaman geldiğinde" sözleri hiçbir gerçeğe dayanmıyor. Ruslar, Doğu Anadolu'da baş verecek ayaklanma ve karışıklıkların sa-

dece onların yararlarına hizmet edeceğine inandılar. Moskova'da yaşayan Ruslar, kendi içinde Rus topraklarında yaşayan Ermenileri, kendilerini Osmanlı toprakları üzerinde yapacakları, isyan, ayaklanma silahlı çatışmalara hazırlamaları devamlı cesaretlendiriyorlardı. Britanya hiçbir zaman Amerika'nın Filistin'i "Mandası"na alması isteğiyle öne çıkmamıştır, fakat Amerika Birleşik Devletlerinin, Anadolu, İstanbul, Çanakkale, Ermenistan ve Kafkasya'nın işgal edilip ve yönetilmesi isteğiyle Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) teşkilatına başvurmasını teklif etmiştir. Sonunda bu teklifini İstanbul, Çanakkale ve Ermenistan ile sınırlamıştır. W. Wilson vücudunun sol tarafına inen felçle vücudunun kontrolünü kaybederken, sağlıklı düşünme yeteneğini de kaybetti. Başkan Wilson'ın 24 Mayıs 1920 tarihine kadar Amerika'nın Ermenistan "Mandası" teklifini sunmaya vakti olmadı. Amerikan Senatosu onun teklifini reddetti.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Britanya, Rusya, Ermenistan, Türkiye.

Geçmişte olmuş tarihi bir olayla, araştırmayı yapacak olan şahıs, kurum veya kurumlar arasında geçen zaman yüz yılı aşmışsa, olayların geçtiği yakın ve uzak mekânlara bakmak gerekmektedir. Bunu yapmak için en sağlam ve tutarlı akademik kaynak, dokunulmamış, üzerinde "kalem oynatılmamış" tarihi milli ve uluslararası arşiv belgeleridir. Tarihçiler, tarihin derinliklerinde kalmış bir konuya ışık tutmaya çalışırken mutlaka orijinal ve dokunulmamış fiziki deliller ve belgeler talep ederler. Tarihin sadece belgelere dayanılarak yazıldığı gerçeğine dünya tarihçilerinin tamamı itirazsız inanmışlardır. Arşiv belgelerinin tutarlılığı ve inandırıcı gücü tartışılmazdır. Arşiv belgelerine dayanarak yapılan ve yapılacak bir akademik araştırmada en zor olan kısım, taraf olsanız bile, "duygusallığa" yer verme şansınızın olmamasıdır. Doğru olan yol budur. Gerçekleri, sadece gerçekleri, sonucu ne kadar acı olursa olsun, sadece gerçeklerin kendisini yazmak en akılcı ve doğru

(*). Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, İngilizce Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Öğretim Üyesi, Yenisey Yerleşkesi, Çamlıçatak, Ardahan.

olan yoldur. Bir ülkenin arşivinde saklı olan belgeler, tarihte baş vermiş olayları en doğru şekilde yansıtan tarihi kaynakların kendisidir, onlar tarihin aynasıdır. Tarihte olmuş bir olayın hakkında bir tarihi hüküm yazılacaksa, o hüküm, tarihin dokunulmamış, herhangi bir düzeltme veya ilave yapılmamış arşivlerdeki tarihi belgelere dayanılarak yazılmalıdır. Milletlerin tarihinde 50 veya 100 yıl uzun bir süre sayılmaz. Türkiye’de ve dünyanın hatırı sayılır üniversitelerinde 50 yıldan fazla aktif olarak hizmet vermiş öğretim üyeleri ve bilim adamları vardır. Bu araştırmamıza konu olan asıl mesele, 600 yıl hüküm sürmüş bir Osmanlı Devleti’ne 24 Aralık 1829 yılında Rus Çarlığı’nın işgalindeki Azerbaycan’ın Karabağ, Nahçıvan ve Revan Hanlığı topraklarına İran’dan getirilip yerleştirilen 8000 (40 000 kişi) Ermeni topluluğunun, başta Büyük Britanya, Rusya, Fransa’nın destek ve tahrikleriyle gerçekleştirdiği başkaldırı, isyan ve sabotajlarının hikâyesidir. 1829 yılından 1915 yılına kadar geçen süre sadece 86 yıldır. Oyunu, tarihin belli başlı klasikleşmiş kurallarına göre oynamayan Ermeni topluluğunun, gerçeklere ve tarihi arşivlerde saklı belgelere uymayan şikâyet ve tutarsız iddialarının bulandırdığı tarihin sularını durultmanın ortaya koyduğu zorluğun sınırları belli değildir. Osmanlı Devletine yapılması düşünülen tarihi bir saldırının sebep ve sonuçları tarihi arşiv belgelerine dayanmalıdır. Osmanlı Devlet Arşivleri, Rusya, Büyük Britanya ve Fransa’nın Milli Arşivlerinde saklanan arşiv belgeleri, Ermenilerin hiçbir desteği olmayan iddialarına cevap verebilecek değer ve güce sahiptir. Bu konuda taraf olan ülkelerin milli arşivlerinde saklanan dokunulmamış orijinal belgelerin bilimsel yöntemlerle yoklanarak incelenmesi en sağlam, akla yatan ve kaçınılmaz tek yoldur. Bilim adamları, eğer Ermeni iddialarına son verecek bir tarih yazmak istiyorlarsa, o zaman onların, tarihi yaşayıp yaratanlara, onların arkalarında bıraktıkları ve milli arşivlerde saklanan orijinal belgelere sadık kalma zorunlulukları vardır. Bu belgele-

rin saklandığı Osmanlı, Rus, Büyük Britanya, Fransa ve Azerbaycan milli arşivleri kapılarını bilim adamlarına açmıştır. Bilim adamlarının araştırmalarına kapalı tutulan tek “arşiv”, varlığından şüphe edilen Ermenistan Arşivleridir. Bu akademik araştırmamızda Büyük Britanya’nın Türkiye’nin çeşitli vilayetlerinde görev yapan İngiliz Konsoloslarının ve İstanbul’daki İngiliz Büyük Elçiliğinin 1856 yılından başlayarak, 1895 yılına kadar Londra’ya göndermiş oldukları Ermenilerle Osmanlı Devleti arasında geçen olayların gizli İngilizce Raporlarından 1956 tanesinden yararlanma imkânı bulduk. Dört ciltten oluşan *British Documents on Ottoman Armenians* adlı bu eseri yayına Bilal N. Şimşir hazırlamıştır. Belgelerin tamamı İngilizcedir.

Dört ciltte toplanan, 1956 İngilizce belgenin tamamını gözden geçirme şansına sahip olmamız Türk milleti adına bir şanstır diye düşünüyorum. Türkiye’de, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde sadece Ermenilerle ilgili bir milyondan fazla *Osmanlıca* belge mevcuttur. En büyük şanssızlığımız, Türkiye Cumhuriyetinin dışındaki arşivlerde yer alan yabancı dildeki belgelere başvurmak mecburiyetinde kalmamızdır. Bu konuda rahatsızlık duyan sadece bizler değiliz. Cemal Kutay bu konuda şunları yazmıştır:

“... En hayati meselelerimizde, yabancıların şahadetlerine başvurmak ne hazin kaddedir. Neylersiniz ki, imparatorluğumuzun bilhassa son yüz senesi içinde öyle hadiseler olmuştur ki, doğrusu, ancak yabancılardan dinleyebiliyoruz. 1876 dan sonra başlayan ve zamanımıza kadar uzanan karanlık sayfalar için en güvenilir kaynakların yabancılar olması elbette ki hazindir. O yabancılar ki, büyük çoğunluğu ile hayrımızı ve saadetimizi istememişlerdir. Fakat ne olursa olsun, batı medeniyeti dediğimiz varlığın temelini *gerçekleri kabul müsamahası* teşkil eder. Bu sebeptendir ki, kendi öz kaynaklarımızın sustuğu tarih hadiseleri için yabancı

membalara eğilmek ve gerçeği onlarda bulmak zaruretinde kalıyoruz...”¹

Osmanlı tebaası olarak Osmanlı'nın hâkim olduğu topraklarda yaşamış olan Ermenilerin hepsi Osmanlı Devletine ve Türklere düşman değildi. Bütün Ermenileri “düşman” olarak kabul etmek ve o duygu ile yatıp-kalkmak normal bir insanı bile hasta eder. Elbette, Osmanlı Devleti hakkında müspet düşünen Ermeniler de vardı:

“... Vilayetler Teşkilat kanunu müzakere edilirken nahiye meclislerine seçilecek azanın Müslim-gayri Müslim olarak ikiye ayrılması, gayri Müslim mebusları harekete geçirdi. Bu ayrılış encümünde yapılmıştı. Reis, Argiri Kantarcı Efendi'ye söz hakkı verdi; “Dokuzuncu bend nahiye meclislerinin azası, nısfı Müslim, nısfı gayri Müslim olmasını beyan ediyor. Birincisi zannıma göre bu bend kanu-i esasiye muğayirdir... Nihayet, mademki, muhafazasına yemin ettiğimiz kanuni esasi hepimizi Osmanlı ve müsavi etmiştir; bunun haricinde kanun yapamayız. Hep aza, Müslim, gayri Müslim demiyerek, bilafark, her hangi milletten olursa olsun, intihap olunmalı. Âcizane benim reyim budur...”²

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi A. H. Layard, İngiltere Dışişleri Bakanına 20.Mart.1878 tarihinde gönderdiği gizli raporunda şunları yazmıştır: “... Dün Bab-ı Ali'de çok yüksek vazifesi olan bir Ermeni bana geldi ve çok gizli kalması kaydıyla Ermenilerin ileri gelenlerinden bir grubun Berlin Kongresi'ne sunulmak üzere kendilerine verilmesini düşündükleri “Muhtar Vilayet”in taslak anayasasını hazırlamakta olduklarını söyledi. Bu Ermeni sözlerine devamla bana; Eğer, Berlin Kongresi Ermenilerin bu talebini dikkate almazsa, bu işi dış ülkelerin yardımı olmadan yürütemeyeceklerini ve başaramayacaklarını ve kendilerini tamamen Ruslara teslim etmekten başka bir çıkış yollarının kalmayacağını, hatta şu anda mevcut olan Türk idaresinde yaşamaktansa, Rusya'yla birleşeceklerini,” söyledi.”³

Britanya hiçbir zaman Amerika'nın Filistin'i “Mandası”na alması isteğiyle öne çıkmamıştır, fakat Amerika Birleşik Devletlerinin, Anadolu, İstanbul, Çanakkale, Ermenistan ve Kafkasya'nın işgal edilip ve yönetilmesi isteğiyle *Milletler Cemiyeti* (Cemiyet-i Akvam) teşkilatına başvurmasını teklif etmiştir. Sonunda bu teklifini İstanbul, Çanakkale ve Ermenistan ile sınırlamıştır. İngiltere'nin İstanbul, Çanakkale ve Ermenistan'ın mandasını almasını ve bu bölgeleri yönetmesini istemesinin arkasında yatan iki sebep vardı: birincisi, bu istek Amerika'yı Orta Doğu'da “devletçiklerin” kurulması işine doğrudan sokacak ve böylece bu durum İngiltere'nin ileri sürdüğü şartların destek görmesini sağlayacaktı; ikincisi ise bu durum Amerika'yı Sovyet Rusya ile olan sınır bölgesinde karşı karşıya getirecekti ve bu durumda Rusya Türkiye'ye hiçbir zaman hücum edemeyecekti.⁴ Amerikan Başkanı Wilson ve Amerikan delegeleri katıldıkları Paris Görüşmelerinde İngiltere'nin yapmış olduğu bu “Manda” teklifini Amerikan Kongresinden geçirilmesinin çok zor olacağını açıkça belirttiler. Görünen bütün olumsuzluklara rağmen Başkan W. Wilson bu konuyu Kongreye götürme işini denemeye karar verdi. Bu oyunu Lloyd George hazırlamıştı; çok daha önceden Başkan Wilson'ın bu teklifi Amerikan Kongresinden geçiremeyeceği zaten biliniyordu ve İngiltere Başbakanı Lloyd George bunun uzun zaman alacağını bilmesine rağmen, Amerika'nın vereceği resmi cevabın beklenmesinin daha uygun olacağını ileri sürerek beklemeyi tercih etti. “...Başkan W. Wilson Paris'teki Barış Konferansına katılmak için geldiği Avrupa'dan 29 Ocak 1919'da Amerika'ya geri döndü. Başkan Wilson konuyu kendisi doğrudan Amerikan halkına anlattı. Yorgunluktan bitkin düştü, bu yorgunluğun sonunda Başkan Wilson kısmi felç geçirdi. Amerikan Senatosuna götürdüğü

(1) Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 20 Ciltte, Cilt: 11, Sayı: 17, Mart 1960, İstanbul, s: 6444.

(2) Cemal Kutay, a. g. e. s: 6409-6410.

(3) A. H. Layard, to Earl of Derby, Confidential, No: 383, Constantinopol, March 20,1878, Ayrıca bakınız: *British Documents on Ottoman Armenians*, (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir) IV Vols; Vol: I, (1856-1880) İstanbul, 1989, p: 161-162.

(4) David Fromkin, *A Peace to End All Peace*, New York, 1990, p: 398

tekliflerin tamamı, Versay Anlaşmasının tasdik edilmesi, Amerika'nın Cemiyet-i Akvam'a (Milletler Cemiyetine)sunduğu teklifi de dâhil olmak üzere başarısızlıkla sonuçlandı. Başkan Wilson'un birbiri ardınca aldığı yenilgileri sonucunda daha önce kendisini destekleyenleri de aleyhine çevirdi...”⁵

W. Wilson vücudunun sol tarafına inen felçle vücudunun kontrolünü kaybederken, sağlıklı düşünme yeteneğini de kaybetti. Başkanlık görevini tam olarak yerine getiremiyordu, bu gerçeğe rağmen Başkan Wilson ve karısı Başkanlık görevini devretmeyi reddetti. Başkan Wilson'un ölümünden yıllar sonra Lloyd George onun hastalığıyla ilgili olarak şunları yazdı:

“... Başlangıcından sonuna kadar zarar görmeyen ve bozulmayan tek yanı, onun normal olmayan inatçılığıydı...”⁶

Amerika'nın, Ermenistan'ın “Mandası”nı üzerine alması için gösterilen faaliyetler ve bu yolda yürütülen diplomatik temaslar kendi başına uzun bir araştırma, hatta bir “doktora” konusu olabilecek kadar uzun ve meraklı bir konudur. Amerika Başkanı W. Wilson tarafından Amerikan Kongresine sunulan kanun teklifi etrafında büyük siyasi ve politik fırtınalar esmesine karşılık, 1920lerin Türkiye'sinde Amerika'nın Ermenistan“Manda”sını üzerine almak için yapılan çalışmalar Türk Tarihi sayfalarında sadece “bir tek “cümle ile kendisine yer bulmuştur: “1 Haziran 1920: Amerika Ayan Meclisinin Ermeni mandasını reddetmesi.”⁷ Parçalanıp, bölüştürülmesi hayal edilen Osmanlı toprakları üzerinde, Amerika Türkiye'nin Van, Bitlis, Trabzon ve Erzurum vilayetleri içine alan Türk toprakları üzerinde “Ermenistan” adında sözde bir devlet kurmaya ve bu devletin “Manda”sını Amerikan Başkanının salâhiyet ve yetkisine verilmesi için Başkan Wilson'un liderliğinde çok ciddi bir hazırlığın içindeydi. Philip Marshall Brown bu konuda üzerinde çok konuşulan bir tarihi yorum yazıyor:

“... 24 Mayıs 1920 tarihinde Başkan W. Wilson Yüksek Konseyin San Remo'da yaptığı gizli görüşmede alınan kararın yürürlüğe konulmasını temin etmek ve Ermenistan'ın Mandasını Amerika Başkanı olarak üzerine almak bu “koruma ve kollama” görevinin Amerika Devleti adına kendisine verilmesi için Amerikan Kongresine başvurmaya karar verdi. Bu arada Başkan Wilson verdiği resmi beyanatta, daha önce geniş bir bölgede kurulması düşünülen “Ermenistan” devletinin Türkiye'nin Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinin kapsadığı alan üzerinde sınırlandırıldığını belirtti. 29 Mayıs 1920 tarihinde Amerikan Senatosu Başkan Wilson'un bu başvurusunu Senato Genel Kurulunda oylanmasını temin etmek için “ara karar”ı kabul etti...”⁸

Başkan W. Wilson'un Amerikan Senatosuna götürmeğe çalıştığı bu ara kararda “Amerika Kongresinin Temsilciler Meclisinde görüşülerek kabul edilen ve Ermenistan'ın üzerinde “Manda” görevini yürütmesi için Amerika adına kendisine yetki verilmesini isteyen Başkan'ın 24 Mayıs 1920 tarihinde Senatoya sunmuş olduğu başvurusunun Senatoda görüşülüp nihai karara bağlanmasına karar verilmiştir” deniliyordu. Bu kanun teklifinin Senatodan geçmesi için, teklifi “lebinde” ve bunun yanı sıra “aleyhinde” Senatörlerin görüşlerine başvurulması kanun gereği idi. Teklifin aleyhine, bir anlamda Türkiye'nin lehine olacak 13 maddelik konuşmayı, Başkan Wilson'un Ermenistan'a göndermeyi düşündüğü askeri birliğin başına geçmesi için atadığı Korgeneral James G. Harbord yapmıştır. “Bu kanun teklifi Amerikan Senatosundan geçmesin” yolundaki itirazlar Senato Genel Kurulunda, General Harbord'un savunmasında söyledikleri üzerine kurulmuştur. Bunun karşılığı ola-

(5) David Fromkin, a. g. e. p: 398

(6) David Lloyd George, *Memoirs of Peace Conference*, Vol: 2, New Haven, Yale Uni. Press, 1939, s: 818.

(7) Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 20 Ciltte, 19. Cilt, Sayı: 25, Ekim 1961, İstanbul, s: 10690.

(8) Philip Marshall Brown, “The Mandate Over Armenia”, *The American Journal of International Law*, Vol: 14, No: 3, (Jul. 1920), pp: 396

rak, kanun teklifinin “lebinde” yapılan savunma da yine 13 madde ile kısıtlanmıştır. 9

“... Amerikan Senatörlerinin kafasında şekillenen “Manda” sadece küçük bir “Ermenistan”ın sevk ve idaresi değildi. General Harbord’un anlatımlarıyla daha büyük bir toprak parçası; Anadolu’nun tamamını, İstanbul’un tamamını, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını, Türkiye’nin Avrupa yakasını ve Ermenistan’ın dahil olacağı bir Güney Kafkasya topraklarının “Mandası”nı almak üzerinde yoğunlaşmıştı. Amerika, Avrupa’nın sevk ve idaresini elinde tutan Büyük Britanya, Fransa, İtalya ve Yunanistan’ın Washington’u “Büyük Güçler”halkasına dâhil edip etmeyeceği konusundaki şüphelerine cevap bulamamıştı. Orta Doğu’da, Amerika’ya kıyasla daha avantajlı bir pozisyonda olan ‘Avrupa’nın Büyük Güçleri’ eğer parçalanırsa, Türkiye’nin en kıymetli ve değerli bölgelerini kendi hesaplarına ele geçirmeyi hayal ediyorlardı. Amerika Senatosunda anlatılanlar ve yürütülen görüşmeler bunu gösteriyordu...”¹⁰

Amerika Başkanı W. Wilson’a Amerika Birleşik Devletleri adına Ermenistan’ın Mandasının, sevk ve idaresinin verilmesini talep eden kanun tasarısını Amerikan Senatosuna, Başkan Wilson’un da mensubu olduğu Demokrat Partisinin Senatörü Brandegee sunmuştur. Yürürlükteki kanun ve kurallar gereği, Başkan Wilson’un başvurusu üzerinde görüşmeler tamamlanmış ve nihai oylamaya geçilmiştir. Oylamaya sadece Amerika’nın Güney Eyaletlerinin Senatörlerinden 12 Senatör “Evet” demiş ve geriye kalan Senatörlerden 62 Senatör ise “Hayır” oyu kullanmıştır. Bu oylamadan Başkan Wilson büyük bir yenilgiyle çıkmıştır. Bu oylama, Resmi Senato ve Amerikan Kongresinin kayıtlarına göre, Amerikan Kongresinde I. Dünya Savaşı sonrasında ele alınan konularda Başkan W. Wilson’un almış olduğu en büyük yenilgi olmuştur¹¹ Haziran 1920 tarihinde Amerika’nın

Ermenistan “Mandası”nı üzerine almasıyla ilgili olarak yapılan kanun teklifinin Amerikan Senatosundaki oylamasında 12 ye karşılık 62 oyla reddedilmesi arkasından, Cumhuriyetçi Parti Ulusal Meclisi Başkan Wilson’u “Manda” teklifinden dolayı şiddetle kınayan bir karar almıştır:

“... Biz, Amerikan Kongresinden Ermenistan’ın “Manda”sının kendisine tam yetkiyle verilmesini isteyen Başkan Wilson’u şiddetle kınıyoruz. Böylesine bir kanun teklifi Senatoda kabul edilseydi, bu karar, Amerika’yı hiç gereği yokken Avrupa’nın süregelen münakaşalarının içine çekmiş olacaktı. Başkan Wilson’un bu konuyu bizzat araştırması için görevlendirmiş olduğu Harbord başkanlığındaki komisyonun raporuna göre, eğer bu kanun taslağı kabul edilseydi, Ermenistan’da nizam, intizam ve güvenliğin sağlanması için 59. 000 Amerikan gencini buraya polis gücü olarak göndermiş olacaktık. Bu görev Amerikan bütçesinden ilk yıl için 276. 000. 000 dolar olmak üzere 5 yıl için 756. 000. 000 dolar harcanmasına sebep olacaktı. Bu tahmini bütçe bütün işlerin problemsiz yürüyeceği tahmin edilerek bu şekilde hazırlanmıştı. Eğer Türkler bu karara tepki gösterir ve işin içine Ruslar da girmiş olsaydı, Amerika’nın öngördüğü güvenlik güçlerinin sayısı 200. 000’e çıkarılmış olacaktı. Cumhuriyetçi Parti bu tarihten başlamak üzere, bundan sonra Avrupa veya Asya ülkelerinden herhangi birisi için Amerikan Kongresine getirilecek “Manda” teklifine karşı olan tavrını sürdürecektir ve “hayır” oyu verecektir.”¹²

Amerikan Başkanı Woodrow Wilson, Korgeneral James G. Harbord’u Türkiye’ye “Fact Finding” (Delil Toplama) göreviyle Tür-

(9) Brown, a. g. e., p: 396

(10) Brown, a. g. e., p: 397.

(11) World Affairs Institute, “The United States and Armenia”, *Advocate of Peace Through Justice*, Vol: 82, No:6, (June 1920), p: 215.

(12) World Affairs Institute, a. g. e. p: 215.

kiye'ye göndermiştir. Bazı tarihçiler, "General Harbord'un Başkan Wilson'a değil, "League of Nations" (Milletler Cemiyeti) ne bağlı ve onun emrinde Türkiye'de görüşmeler yaptı " şeklinde yorumlarda bulunuyorlar. Bu yoruma katılmak çok zor. Amerika Birleşik Devletleri Kongresinin resmi tutanak ve arşivlerindeki belgelerde "... investigate and report to him on conditions there found." İfadesi var. "...oradaki durumu araştırıp neler elde ettiklerini bizzat kendisine rapor edilmesi" Başkan tarafından isteniyor. General Harbord Ağustos-Ekim 1919 tarihleri arasında Türkiye'de deliller peşinde koşuyor ve çok şeye şahit oluyor. "Sivas Kongresinin en önemli olayı, General James Harbord'un 22 Eylül 1919 günü Sivas'ta Atatürk ve birkaç arkadaşı ile yaptığı ve 2-3 saat sürdüğü anlaşılan görüşmelerdir... Harbord'un Sivas'a gelmesi, Milli Hareket ile ilgili olmayıp, Milli Harekete karşı bir ilgi veya destek amacıyla hiçbir şekilde ilgili değildir. General Harbord, Ermeni sorunu çerçevesinde yaptığı inceleme ile ilgili olarak Sivas'a gelmiş ve Atatürk bu fırsattan istifade, bir Amerikan resmi temsilcisine milli davayı anlatmak istemiştir."¹³

Amerikan Kongresi'nde Ermenistan'ın Amerikan "Manda"sına verilmesiyle ilgili kanun taslağının Amerika Senatosunda oylanmasına 19 gün kala, 11 Mayıs 1919 tarihinde Ermenilerin İstanbul Patriğine gelen bir haberde, Sovyetlerin bir Ermeni devleti kurduğu öğrenildi. Washington D. C.'nin de bundan haberi oldu. Amerika Birleşik Devletleri yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'ni tebrik etti ve tanıdığını bildirdi.¹⁴ Atatürk, Ermenistan'ın Amerikan "manda"sına verilmesiyle ilgili gelişmeleri takip ettiği verdiği gizli emirlerden açıkça anlaşılıyordu. Başkan W. Wilson'un Amerikan Senatosuna sunduğu "Manda" ile ilgili kanun teklifinin gidişatı hakkında gereken haberi alınca, Kazım Karabekir'e aşağıdaki gizli telgrafı çekti:

"Doğu harekâtı hakkındaki 30 5 1920 tarihli telgrafımız Vekiller heyetinde görüşülmüş, gerekçesi tetkik edilmiş ve askeri

*birliklerimizle harekete geçmek suretiyle Ermenistan seferine başlama zamanının gelmemiş olduğuna karar verilmiştir."*¹⁵

Amerika Senatosunun "Ermenistan Mandası" kanun teklifini reddetmiş olmasına rağmen, Başkan Wilson, Ermenistan'ın Türkiye ile sınırlarını çizmeyi kabullenmiş ve Sevr Anlaşması metninin kendisine Ekim 1920'de verilmesine üzerine sözü edilen sınır haritasını Kasım 1920 nin sonlarına doğru çizerek, Milletler Cemiyeti'ne vermeye hazırlanırken Kazım Karabekir Paşa'nın emrindeki Türk Ordusuna bağlı askeri birlikler Ermenistan'a girdi. Bu arada Ermeni-Bolşevikler Türk Ordusunu desteklediler ve Ermenistan'da duruma hâkim oldular. Aralık 1920'de Gümrü Anlaşması imzalandı.

Türk Ordusunun Ermenistan'a girdiği ve Kızıl (Bolşevik) Rusya'nın askerleriyle birleşerek Ermenistan'ın bağımsızlığına son verdiği yolunda Gürcü kaynaklarında da bazı bilgilere rastladık. A. Gugushvili, 1918-1921 yılları arasında Gürcistan'ın Londra'daki temsilciliğinde diplomat olarak çalışmıştır. 1917-1940 yılları arasındaki Kafkasya Diploması Tarihini en iyi bilen otorite olarak tanınmaktadır. A. Gugushvili şunları yazmıştır:

"...2 Mayıs 1920 tarihinde Gürcistan'daki Kızılar(Bolşevikler) isyan ve ayaklanma başlattılar. Ruslar, Gürcülerle 16 Haziran 1920 tarihinde anlaşma imzaladılar. Daha sonra askeri gücünü toparlayan Ruslar tekrar Gürcistan'a saldırdı. 11 Ocak-18 Mart 1921 tarihleri arasında devam eden vuruşmalardan sonra Ruslar Gürcistan'ın tamamını ele geçirdiler. Bu arada Kemalist Türkiye'nin orduları Kızıl(Bolşevik) Rusya'nın askeri güçleri birleşerek Ermenistan'ın bağımsızlığına son verdiler..."¹⁶

(13) Fahir Armaoğlu, "Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri", *Konferans Metni*, Atatürk Araştırma Merkezi, 27 Mart 1997, Ankara, s: 3.

(14) World Affairs Institute, a. g. e. p: 213.

(15) A. T. B. (*Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyanmaları*), IV, Ankara, 1964, s: 334-337.

(16) A. Gugushvili, "The Struggle of the Caucasian People for Independence", *The Eastern Quarterly*, Vol: IV, No: 4, Oct. 1951, London, p: 34.

Osmanlı Devletinin hâkim olduğu topraklarda yaşayan Ermenilerin her yola başvurdukları, tehdit, tahrik ve şantajla istediklerini İngilizlere yaptırdıkları tarihte örnekleriyle günümüze kadar gelmiştir. 1878 yılına kadar, “Ermeni” kelimesi hiçbir tarihi veya uluslararası belgede resmen yer almamıştır. Ermenilerin İngilizleri tehdit ederek, “Siz bize sahip çıkmazsanız, bize sahip çıkacak bir Rusya var” sözünü sarf etmesi, Londra’yı, Berlin Konferansında, nasıl olursa olsun Ermenilerin adını Berlin Anlaşmasına sokmaya mecbur etmiştir. 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Anlaşmasının LXI maddesinde “Ermeniler” sözü şu şekilde yer almıştır:

“... Bab-ı Ali, herhangi bir gecikmeye imkân vermeden *Ermenilerin* yaşamakta oldukları vilayetlerde reformların, yerli halkın ihtiyaçları göz önünde bulundurularak, derhal hayata geçirilmesi ve onların Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı güvenliklerinin temin edilmesini kabul eder,”¹⁷

Ermenilerin tehditleri karşısında İngiltere şaşkına döner. İstanbul’da faaliyet gösteren Ermeni Kiliseleri, Osmanlı Devletine “Baş kaldırma” ve isyan hareketleri ve gizli faaliyetlerinin yürütüldüğü alanlara çevrilmiştir. İngiltere’nin İstanbul Büyükelçisi A. H. Layard, İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury’e gönderdiği 14 Temmuz 1878 tarihli, 906 numaralı gizli raporunda; Ermenilerin İstanbul Patriği Nerses’in geçen hafta kendisini ziyaret ettiğini İstanbul Ermenilerinin ileri gelenlerinden bir grup Ermeni’nin Rusya ile temasta olduklarını

VE Ermenilere Osmanlı toprakları üzerinde “*Muhtar Vilayet*” statüsü meselesinin Berlin Konferansında dile getirilmezse, kendisinin Ermeni Patrikliği görevinden istifa edeceğini söylediği dile getiriliyor. Kendisinin bu Muhtar Vilayet konusunda Ermenilere bir ümit verme durumunda olmadığını ancak durumu İngiliz Yüksek Makamlarına iletteceğini kaydeden Büyükelçi Layard, Pat-

rik Nerses’in, Berlin Konferansının sonuna kadar beklemesini ve istifa etmemesini tavsiye ettiği kaydediliyor.¹⁸

“Osmanlı Devletinden muhtar bir “*Ermeni Vilayeti*” almanın yollarını arayan Ermenilerden bir heyet Berlin’e gitti. Orada, Avrupa ülkelerinin liderlerinden bu konuda kendilerine yardım etmelerini istediler. Ermenilerin bu teşebbüsü boşa çıktı. Avrupa ülkelerinin güçlü liderleri ve politikaları yöneten güçleri Ermenilerin bu talebine sıcak bakmadılar ve reddettiler.”¹⁹

Osmanlı idaresinde yaşayan Ermenilerin tacirleri, tüccarları ve kuyumcuları varlık içinde ömür sürmüşler ve Osmanlı devletine de ihanet etmişlerdir. “19. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devletinde görev yapan bütün hükümetler, Osmanlı toplumunun bütününe kapsayan büyük reformlar yapmışlardır. Osmanlı hükümetleri bu reformları yaparken, bazı Avrupa ülkelerinin kendilerini şartlandırmış oldukları ve illaki inanmak istedikleri “Osmanlı Avrupalıların gözünü boyuyor” cinsinden sözde reformlar değildi. İngiltere’de ise, bu “reformlar” meselesi giderek, Britanya’nın Osmanlı üzerinde politik, dini ve ekonomik çıkarlarının arttığını gösteren asıl ana mesele olmuştur.”²⁰

Durum öyle bir hal almıştı ki, Britanya, Osmanlı İmparatorluğunun Sultanına “Ne yapması gerektiğini” sözde “tavsiyeler” adı altında “dikte” ettirmeye çalışıyordu. Bu tavsiyeleri yaparken, 1856’da imzalanan Paris Anlaşması ve 1878’de imzalanan Kıbrıs Görüşmeleri ve Berlin anlaşmasında yer alan “*Britanya Hıristiyanlarının haklarının korunması*” bahanesiyle asıl konuyu Ermeniler üzerinde yoğunlaştırıyordu. 1878’de İstanbul’a

(17) *British Documents on Ottoman Armenians*, (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), Vols: IV, Vol: I, (1856-1880), İstanbul, 1989, p: 182

(18) Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, Therapia, July 14, 1878, No: 906, Confidential, (Received: July 21). Ayrıca bakınız: *British Documents on Ottoman Armenians*, (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), IV vols. Vol. I, İstanbul, 1989, s: 182-184.

(19) M. S. Anderson, *The Great Powers and Near East, (1774-1923)*, London, 1970, p: 112.

(20) Jeremy Salt, “Britain, the Armenian Question and the Cause of Ottoman Reform: 1894-1896”, *Middle Eastern Studies*, Vol: 26, No: 3, (July, 1990), pp: 308-328.

yeni atanan Britanya Büyükelçisi Sir A. H. Layard, Sultan Abdülhamit'e sunduğu "tavsiyelerinde" Osmanlı Devletinin finansman ve devlet işletmeleri adlı sistemin yenilenmesi, karayollarının iyileştirilmesi, demir yolları ve yer altı zenginliklerinin işletmeye açılması, acilen vergi reformunun yapılması ve başta Hıristiyanlar olmak üzere, devlet idaresinde çalışan memurların maaşlarının zamanında ödenmesi, konularını dile getiriyordu.²¹

Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da kurulması teklif edilen ve 6 vilayeti içine alan "Ermeni devleti" isteğine Sultan Abdülhamit, İngiliz Büyükelçisinin yüzüne kesin kararını şu cümleyle söylüyor: "Benim başımı iki omzumun üstünden alabilirler, ama benim İmparatorluğumdan "Ermenistan" adında bir "devleti" asla alamazlar."²²

Türkiye'de yaşayan Ermeni asıllı iş adamları ve tüccarlar Doğu Anadolu'daki Rus işgali sırasında karlı işlerine devam ederken, Rusların lehine casusluk, Türk Ordusunu arkadan vurmak için pusu kurma işlerinde Rus askerlerine yardım ve yataklık yapmışlardır. Rus Ordusu içinde Doğu Anadolu'da görev yapan Ermeni asıllı subaylardan Korgeneral Lazareff Kars'ta komutanlık yaparken yine Ermeni asıllı Rus Binbaşı Kamsaragan ise önce Rus'yanın Erzurum Konsolosunun vekilliğini ve daha sonra Erzurum Emniyet müdürlüğünü yapmıştır. Kamsaragan, Erzurum'da yaşayan Ermenilerin Rus ordusuna gönüllü yazılmalarını teşvik ve organize etmiştir. Kamsaragan, kendisi gibi Ermeni olan yardımcısı Teğmen Nicolosoff ile beraber Erzurum'daki Rus istilası sırasında Osmanlı vatandaşı olan Ermenileri polis memuru olarak işe almıştır. Rus işgal kuvvetlerinden güç ve cesaret alan polis üniformalı bu Ermeni polisler Erzurum'un yerli ahalisinden Türk olanları katletmişlerdir. İngiltere'nin o tarihlerde Erzurum Konsolosu olan Yüzbaşı Henry Trotter 13 Kasım 1878 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury'e Erzurum'da Ermenilerin yaptıklarını anlatan gizli bir rapor

göndermiştir. Bunları Yüzbaşı Trotter Londra'ya aynen bu şekilde yazmıştır.²³ Ermeniler neden bu kadar büyük bir ihanetin içindeydiler, neden bunca yıl bolluk ve bereket içinde yaşadıkları topraklarda Osmanlı devletini arkadan vuruyorlardı? Ermeniler, artık, "Denize düşmüşlerdi, önlerine kim çıkarsa, ona kurtarıcı gözüyle sarılmaya hazırıldılar" J. E. Blunt yazdığı "The People of Turkey" adlı eserinde bu konuya açıklık getiriyor:

"Osmanlı idaresinden bıkmış ve ondan nefret eden Ermeniler, kendilerini koruyacak ve gelecekte kendilerini Osmanlı Devletinin idaresinden kurtarıp, bağımsız kılacağına söz verip, hayatlarını garanti edecek bir dış kuvvetin kollarına atmaya dünden razıydılar."²⁴

Büyük Britanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Sir Philip Currie, Sultan Abdülhamit'in huzuruna çıktığında, Sultan Abdülhamit İngiltere'yi Ermenilere cesaret vererek, onları himaye etmekle suçlarken, Ermenilere bu karışıklık ve saldırılardan sonra azınlık olarak yaşamakta oldukları Osmanlı toprakları üzerinde bir "vilayet idaresi" verilemeyeceğini kesin bir dille anlattı.²⁵ Osmanlı Devletinin Paris Büyükelçisi, 16 Mayıs 1895 tarihinde Bab-ı Ali'ye gönderdiği raporunda, "Anadolu'daki Kargaşalar" hakkında, Fransa parlamentosunun "Stenografı" George Buisson'un Paris'teki *Coğrafya Enstitüsünün* salonunda konferans verdiğini kaydetmiştir. Bu Konferansta İngiltere'nin Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri kışkırtarak, kendi çıkarları için kullandığı açık ve anlaşılır bir dille anlatıldığını belirtmiştir. George Buisson İngiltere-Ermeni ilişkileri konusunda

(21) British Library, *Layard Papers*, add. Ms. 39142, *The Ambassador's Plan Handed to Abdulhamit in July 1878*.

(22) Jeremy Salt, "Britain, the Armenian Question and the Cause of Ottoman Reform: 1894-1896", *Middle Eastern Studies*, Vol: 26, No: 3, (July, 1990), p: 312

(23) Captain Henry Trotter, British Consul at Erzurum to the Marquise of Salisbury, British Secretary of State for Foreign Affairs, Erzeroum, November 13, 1878; F. O. 424/77, pp: 48-50. No: 114; Ayrıca Bakınız: Turkey No: 54 (1878) p: 286-288, No: 335; Turkey No: 10, (1878), p: 1-3, No: 1

(24) J. E. Blunt, *The People of Turkey*, Vol. II, London, 1878, p. 352.

(25) Jeremy Salt, "Britain, the Armenian Question and the Case of Ottoman Reform: 1894-1896", *Middle Eastern Studies*, Vol: 26, No: 3, 1990, p: 314.

bildiklerini aşağıda kaydedildiği şekilde sunmuştur:

“...Özellikle İngiltere tarafından uydurulmuş bir masaldan ibaret olan Ermeni katliamı hakkında Paris halkının dikkatini çekmek amacıyla bu salonda üç kez toplantı yapılmıştır. Hırs ve açgözlülük öyle bir alışkanlıktır ki, insanın ahlakı üzerinde çok kötü bir tesir bırakır. İngilizler, kendi amaçlarına ulaşmak için güçleri yettiğinde zor ve kaba kuvvet kullanırlar. Bunu yapmadıkları zaman, hile ve iftiraya başvururlar. Bu, Ermenilerin yarattığı bu karışıklıklardan dolayı baş vermiş bir olaydır. İstanbul’da Ermeniler adına olay çıkaran şahıslar, İstanbul’da evsiz-barksız yaşayan insanlardır. Osmanlı toprakları üzerinde kurulması düşünülen “*Ermeni Yönetimi*” fikri ise, İngilizlerin uydurmalarından ibarettir...”²⁶

Ermeni-Türk ilişkilerinde dünyada üzerinde en çok konuşulan mesele Türklerin 1.5 milyon Ermeniye katletmiş olduğu iddiasıdır. Oysa Fransızların da resmi arşiv belgelerinde yer alan itiraflarında bu rakamın çok “abartılmış” ve gerçekleri yansıtmadığı vurgulanmaktadır. 6 Kasım 1896 tarihinde Osmanlı Devletinin Paris Büyükelçisi, Fransa Dışişleri Bakanı Mösyö Hanotaux’un Fransa Parlamentosunda yapmış olduğu konuşmanın tamamını tercüme ederek Bab-ı Ali’ye gönderir. Gönderilen raporda Mösyö Hanotaux şunları kaydediyor:

“... Osmanlı Devletinin idaresinde bulunan ve şimdi tek tartışma konusu olan bu sözü edilen vilayetlerdeki Ermeni halkının elimizdeki istatistiklerden anlaşıldığı gibi tüm Osmanlı ahalisine göre yüzde 13’ten fazla olmadığı bir gerçektir. Anadolu vilayetlerindeki Ermenilerin toplam sayısı şüphesiz 3 milyon değildir. Zaten Ermeniler bahsedilen vilayetlere eşit miktarda değil, bazı yerde sık ve bazı yerlerde dağınık bir şekilde bölünmüşlerdir. Sözün kı-

sası, hiçbir vilayette bir nokta bulunmaz ki, orada bu zavallı ahali hakikaten çoğunlukta olsun ve etrafında bir şekilde muhtariyet idaresi usulünün uygulanabileceği bir merkez oluşturabilsin...”²⁷

Ermenilerin Anadolu’daki genel nüfuslarının sayısı hakkında verilen bilgiler yanlış olduğu gibi, Ermeniler tarafından çıkarılan isyanlar ve sürgünlerde ölenlerin sayısı hakkında Amerika ve İngiliz Konsoloslukları tarafından verilen bilgiler de doğru değildir. Britanya’nın resmi devlet arşivinde bu konu ile ilgili olarak şunlar yazılı:

“...Sason’da öldürülen Ermenilerin sayısı hakkında Amerika’nın Sivas’taki Konsolosu ölen Ermenilerin sayısının 5. 000 ile 10. 000 kadar insan olduğunu rapor etmiştir. Bu sayı oldukça abartılı bir rakamdır. Sultan ve konuyla ilgili Bakanlar resmi olarak şu açıklamada bulundular; “*Cenapları Mr. Gladstone gibi yaşlı bir mukterem Müslüman ve Hristiyanların tamamının toplam nüfusunun sadece 3. 000 veya 4. 000 insandan ibaret olan Sason’da, nasıl oluyor da on binlerce insan öldürüldü diye konuşabiliyor,*” demişlerdir...”²⁸

20 Haziran 1890’da Erzurum ve 28 Temmuz 1890 tarihinde İstanbul Kum Kapı’da baş veren Ermenilerin ayaklanmaları ve yarattıkları kargaşa, Azerbaycan’da yaşayan Ermeniler arasında oldukça büyük heyecan yarattı. İngiltere’nin Tebriz’deki Konsolosu Albay Steward, İngiltere Dışişleri bakanı Salisbury’e gönderdiği gizli raporunda Azerbaycan’daki Ermenilerinin “*Bizim Krallığımız*” sözüne açıklık getirmek amacı güttüğünü belirtiyor:

- (26) BOA. HR. SYS. 2748/73, 2838/7. Ayrıca bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri*, (Yayına Hazırlayan: Yusuf Sarıncay), Ankara, 2002, s: 38-41.
- (27) BOA. Y. A. HUS. 362/8 (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat, 362/8*). Ayrıca bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri*, (Yayına hazırlayan: Yusuf Sarıncay), Ankara, 2002, s: 76.
- (28) F. O. 800 / 33, *Vanbery to Sanderson. Budapst, Nov. 1, 1895*. Ayrıca bakınız: Jeremy Salt, “Britain, the Armenian Question and the Case of Ottoman Reform: 1894-1896”, *Middle Eastern Studies*, Vol: 26, No: 3, 1990, p: 313.

“Azerbaycan’daki Ermeniler arasında “Bizim Krallığımız” sözleri ilk defa halk arasında dolaşmaya başlamıştır. Hiçbir tarihi dayanağı olmayan “Bizim Ermeni krallığımızın kurulacağı zaman geldiğinde” sözleri hiçbir gerçeğe dayanmıyor. Biz bu “Ermeni Krallığı” sözünden Rusya, Türkiye ve İran’dan gelecekte koparılması hayal edilen topraklar üzerinde, bize göre gerçekleştirilmesi mümkün olmayan hayali bir düşüncenin halk arasında yayılmaya çalışılan dedikodusunun maksadını iyi anlıyoruz. Bu gerçekleştirilmesi mümkün olmayan imkânsız bir düşüncedir. Ermenilerin birer azınlık olarak yaşadıkları bütün vilayetlerde, Müslümanların nüfusu Ermenilerin nüfusundan çok daha fazladır.”²⁹

Büyük Britanya’nın Sivas’taki Konsolosu Albay C. W. Wilson 16. Haziran 1880 tarihinde Büyük Britanya’nın İstanbul Büyükelçisi Goshen’e çok ayrıntılı uzunca bir rapor göndererek Anadolu’da yaşayan gayri Müslim ve Ermenilerin durumunu anlatıyor. Bu rapor bir üst yazıyla 22 Haziran 1880 tarihinde Londra’ya Dışişleri Bakanı Earl Granvill’in makamına gönderilmiş ve resmi kayıtlarda bu raporun bakanlıkça 29 Haziran 1880 tarihinde teslim alındığı kaydedilmiştir. Albay C. W. Wilson gönderdiği raporunda geniş yer verdiği “*Armenian Character*” (Ermenilerin Karakteri) konusuna geçmeden önce Ermenilerin Osmanlı Toprakları üzerinde kurmak istedikleri sözde “*Muhtar Ermenistan*” in mevcut şartlar dâhilinde mümkün olup olmadığı konusuna açıklık getiriyor. Albay C. W. Wilson Sivas’tan gönderdiği gizli raporunda özetle şunları kaydediyor:

“Anadolu’da birbirine karışık-kaynaşmış olarak yaşayan topluluk, henüz bugün sahip olduğumuz “*Avrupa Tarzında*” bir demokrasinin gerektirdiği reformları taşıyacak bir olgunluğa erişmemiştir. Anadolu’da yaşayan bu topluluklardan hiç birisinde “*bağımsız yürütülen politikalar*”şimdiye ka-

dar uygulamaya koyulmamıştır. Bunu uygulamak için kesinlikle Avrupa’nın kontrolü gerekmektedir. Öngörülen reformların uygulamaya koyulması için Bab-ı Aliye güçlü ve topluca bir dış baskı gerekmektedir. Kısa bir süre için, bölgesel de olsa, Anadolu’da Avrupa’nın fiziki varlığı şarttır.”³⁰

Anadolu’da dağınık olarak yaşayan ve farklı mezhepler ve dinlere sahip Ermenilerin nasıl bir karaktere sahip olduklarını tarihten örnekler vererek anlatan Albay C. W. Wilson, Gregorian, Roma Katolik ve Protestan inançlarına sahip Ermenilerin kendi aralarında bir uyum içinde yaşamadıklarını ve büyük farklılıklara sahip olduklarını, Anadolu’da yaşayan bütün Ermenileri ilgilendiren çok hayati öneme sahip konularda bile çok nadir olarak ortak bir görüş etrafında birleşebildiklerini kaydediyor. Farklı Hıristiyan mezheplerine inanan Ermeniler, sadece birbirlerinin aleyhine entrika ve siyasi tuzaklar kurmakla yetinmiyorlar, hatta Gregorian Ermenileri kendilerini ilgilendiren yerel problemlerin hallinde bir araya gelmiyorlar. Albay C. W. Wilson, Ermenilerin karakter tahlilini yapmaya şu sözleyle devam ettiriyor:

“Ermenilerin karakteri oldukça karışık bir yapı oluşturmaktadır ve bu karakter yapısını anlamak ve çözmek oldukça zordur. Ermenilerin köylüleri dışarıdan bakıldığında, gösterişsiz, sade, zeki, tutumlu, çalışkan, mal-mülk edinmeye arzulu insanlar gibi görünürler. Ama Ermenileri bir bütün olarak ele alıp değerlendirdiğinizde onları, genellikle eğitimsiz, ahlaksız, yobaz, dar kafalı softa, tamamıyla cehaletin tesirinde kalmış vurdumduymaz, olanları umursamaz ve şehvet düşkün, papazlar gibi, modern eğitimin her türlü süne ve gelişmeye karşı insanlar olarak

(29) Colonel Steward to the Marquise of Salisbury, British Secretary of State for Foreign Affairs, Tabreez, Persia, Semtember 8, 1890, (Received October 15); Also see, Turkey No:1 (1890-91) pp: 78-79, No: 105.

(30) C. W. Wilson, Colonel, Her Majesty’s Consul-General in Anatolia, June 16, 1880, F. O. 424/106, pp: 497-498, No: 246/1. Ayrıca bakınız: Turkey No: 23 (1880), pp: 237-239, No: 134/1.

bulursunuz. Şehirlerde yaşayan Ermeniler ise kurnaz, cin fikirli, akıllı, egoist ve yarım-yamalak, tamamlanmamış bir eğitimle kendilerini herkesten üstün gören insanlardan oluşmaktadır.”³¹

Büyük Britanya'nın büyük desteğine rağmen, Ermeniler neden hep Rusların yanında hareket etmiş ve Moskova'nın buyruğundan çıkmamış, kendi çıkarlarını düşünürken, Rusların stratejik çıkarlarına hizmet etmişlerdir? Bu sorunun cevabını Albay C. W. Wilson Sivas'tan gönderdiği gizli raporunda Londra'ya şöyle açıklıyor:

“Yakın komşuluk ilişkileri, gelenek ve göreneklere bağlı olarak uzun zaman bir yerde beraber yaşamak ve belli bir dini inanca bağlı olarak beraber yaşamak, Ermenileri Ruslara olduğundan fazla yakınlaştırmıştır. Ermeniler, kendilerinin sahip oldukları ve sergiledikleri kurnazca tavırların, yalancılıklarının, casusluk ve ispiyonculuklarının, çevirdikleri entrika ve kirli oyunların, kendilerinin sahip oldukları sınır tanımayan hasetlik ve aç gözlü oluşlarının birer politik değere sahip olduklarına inanılarak, bütün bu özelliklerin ve davranışların hepsinin Rusların hoşuna gittiğini çok iyi biliyorlar.”³²

Tarihi kayıtlar bize Ermenilerin 1828 yılına kadar Azerbaycan, Kafkaslar, Gürcistan, İran ve Türkiye de dâhil olmak üzere hiçbir yerde bağımsız, muhtar bölge ve toplu yaşadıkları bir vilayetin bile mevcut olmadığını gösteriyor.

Rus-İran savaşı sırasında Rus Ordusunun başkomutanı General Feldmareşal Graf İ. Paskeviç, Mayıs 1827 tarihinde Ermeni asıllı G. Lazarev'i Sankt-Petersburg'dan yanına alarak Tebriz'e kale muhafızı görevine atamıştı. Bu haberi alınca Azerbaycan vilayeti hanlıklarında olan Ermeniler Tebriz'e yol alıp Lazarev'den Rusya İmparatoruna Ermenilerin “Çar hazretlerinin devletinde yaşamaya ve ölmeğe çok sevinirlerdi “ diye söylemesini rica ederler.”³³

Ermenilerin, aslen Ermeni olan Lazarev'in Rus Çarlığının yüksek makamlarına seslerini iletme şansı elde ettiğini haber alan İran'da Merağa ve Hoy bölgesinde yaşayan Ermeniler Rus Çarlığının yüksek makamında görevli bürokratlara kısa ve kendilerine göre çok anlamlı bir mesaj iletmeyi başarırlar. İran'ın Hoy şehrinde yaşayan Ermeniler Rus Çarına ilettikleri mektupta aynen şu cümleyi kullanırlar: “Biz İran'ın ekmeğinden vazgeçerek, Rusya'nın otunu yemeğe hazırız.”³⁴

Henüz bir muhtariyete veya toplu yaşayabilecekleri bir “vilayete” sahip olamamış Azerbaycan'ın Türk Hanlıklarının sahip olduğu topraklarda dağınık olarak yaşayan Ermenilerin, yüksek makamlara sahip nüfuzlu insanlardan yararlanarak Rus Çarına çekinmeden ve açıkça “yalvararak” , yaşayabilecekleri bir toprak parçası istedikleri başka tarihi Rus kaynaklarında da yer almaktadır. Ermeniler uygun gördükleri her ortamda, İran'da ekmek yemektense, Rusya'nın himayesinde yaban otu yemeğe razı olduklarını beyan etmekten çekinmemişlerdir.³⁵ İran'ın Hoy ve diğer şehirlerinde yaşayan Ermenilerin Rus Çarına yalvararak kendilerine sığınabilecekleri müstakil bir yer verilmesini talep etmeleri gerçeğine başka Rus kaynaklarında da rastlamaktayız.³⁶

Rus Çarı I. Nikolay 21 Mart 1828 tarihinde Ermenilerin Rusya'ya yapmış oldukları hizmetleri göz önünde bulundurularak, onların istemiş oldukları, kendilerine ayrılmış topraklarda yaşama uygun bir durum yaratılmasına izin vermiş ve bu konuda bir karar yayınlamıştır. Çar'ın emriyle yayınlanan yeni karara göre, Ermeniler için ayrılmış toprak-

(31) C. W. Wilson, a.g rapor, F. (Foreign), O. (Office), 424/106. pp: 497-510.

(32) C. W. Wilson, a. g. rapor.

(33) *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu*, (1918-1920), (Yayına Hazırlayan: Atahan Paşayev), Başbakanlık Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2001, s: IX

(34) *Aktı Kavkazskoy Arbografiçeskoj Komissi*, (AKAK), (Kafkasya Arkeoloji Komisyonunun Kararları) , 1870, Cilt: 7, s: 3.

(35) N. İ. Şavrov, *Novoya ugroza ruskomu delu v Zakavkazya*, (Güney Kafkasya'da Rus Meselesine Yeni Tehdit), Sankt-Petersburg, 1911, s: 59.

(36) S. N. Glinka, *Opisanije peresleniya armyan adderbidjanskib v pre-deli Rossii*, (Azerbaycan Ermenilerinin Rusya Topraklarına Göçü Hakkında Rapor), Moskva, 1831, s: 36-37.

lar üzerinde kurulan vilayetlerde Nisan 1829 ile Mayıs 1832 tarihleri arasında *tahrir* işleri yürütülmüştür. I. Paskeviç'in emriyle bu işleri yöneten sivil müşavir İ. Şopen bu sözü edilen tahrir işlerine dayanarak resmi dokümanlara dayanan bir kitap hazırlamıştır.³⁷ Hazırlanan sözü edilen bu kitapta tahrir kayıtlarına göre, Ermenilerin Rusya İmparatorluğuna katılmasından sonra meydana gelen sosyolojik, ekonomik, demografik ve kültürel değişikliklere yer verilmektedir.³⁸

Toplu olarak yaşayacakları toprakları ve "vatanları" olmayan Ermenilerin Rus Çarı'na araçlar koyarak "yalvarmaları" sonuç vermiş ve Rus Çarı Rus Ordularının yeni işkâl etmiş olduğu Erivan, Nahçıvan ve Karabağ Türk Hanlıklarına Rusya dışından getirilecek İran Ermenilerinin yerleştirilmesini istiyor. Çar'ın bu emrinden sonra:

"24 Aralık 1829 tarihinde I. Paskeviç'e detaylı bir rapor sunan G. Lazarev üçbuçuk ay içerisinde 8. 000 den fazla Ermeni ailesinin (40 bin kişi) verilen emre uygun olarak Aras Nehri'ni geçerek Rusya'nın yeni işkâl etmiş olduğu Erivan, Nahçıvan ve Karabağ topraklarına yerleştirildiğini bildiriyordu."³⁹

Rusya-İran ve İran-Türkiye savaşlarında kazanan taraf Rusya olmuştur. Rus Çarlığı kazandığı toprakları yerleşime açınca, bu yeni "kazanılmış topraklara" göndereceği topluluklar konusunda tercihini Ermenilerden yana yapmıştı. Rus Çarı'nın özel emriyle Azerbaycan'ın Karabağ bölgesine yerleştirilen Ermeniler, 1978 yılında Azerbaycan'ın Ağdere ilçesine bağlı Marağa köyünde, Karabağ topraklarına ilk gelip yerleşmelerinin 150. Yıl dönümü anısına bir anıt diktiler. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra, Azerbaycan ile silahlı çatışmaya giren Ermeniler, gerçekleri "çarpıtarak" dünya kamuoyunu, kendilerinin "*Hibrit*" devletinin tarihte hiç var olmamış tarihine inandırmak için, kendi elleriyle kurmuş oldukları "*Merağa Anıtı*"nı yine kendi elleriyle yıkmışlardır. Bugün sözünü ettiğimiz bu anıt yerinde yoktur. Çar

Rusyası döneminden başlayarak, Azerbaycan toprakları Moskova'nın emriyle Ermenilere verilmiştir. Ermeniler için, Azerbaycan topraklarında "*Hibrit*" bir Ermeni devleti kurulmuş ve Azerbaycan Türklerinin toplu olarak katledilmesi için Büyük Britanya'nın da yardımıyla Ermenilere gereken bütün imkânlar sağlanmıştır.

"Çar'ın emriyle 1829 yılında Rusların kontrolünde başlayan ve 1832 yılında tamamlanan zorunlu göç ettirme politikasından sonra yeniden yaratılan Ermeni "*vilayetinde*" yaşayan Ermeni ve Azerbaycanlı ailelerinin sayısı 31.201'e (164. 450 kişi) ulaşmıştır. Burada yaşayan ailelerden 16.078'i (81.749 kişi) Azerbaycan Türkü ve 15.059 aile (82.377 kişi) ise dışarıdan getirilip sonradan Karabağ'a yerleştirilmiş Ermenilerden ailelerinden oluşmaktadır."⁴⁰

Rus Çarının himayesinde *Dorpot* Üniversitesinin Coğrafya Profesörü olarak görev yapan Dr. Friedrich Parrot Kafkasya Bölgesine birden fazla bilimsel araştırma düzenliyor. Friedrich Parrot, 1811'de M. Von Engelhardt ile Kırım ve onun devamında Kafkasya'ya bilimsel araştırma gezisi düzenliyorlar. Bu Kafkasya gezisi sırasında Kazbek Dağının yamaçlarından, bulutların arasından Ağrı Dağı'nı ilk defa görüyor. Kafkasya hakkında Batı tarzı bir bilimsel yaklaşımla sunulan gezi notları 1915 yılında yayınlanan bu kitapta yer almaktadır. Friedrich Parrot arkadaşı M. Von Engelhardt ile yazdıkları bu eserinde Aras Nehri boyunca uzanan Sürmeli Çukuru ve Ağrı Dağının eteklerinde yaşayan ve Ruslar tarafından "*Tatar*" olarak adlandırılan Azerbaycan Türklerinin yaşadığını kaydediyor.⁴¹

- (37) *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu*, a. g. e. s: X
 (38) İ. Şopen, *Sostoyaniye armynskoy oblasti v epohu yego prisoyedineniya k Rossyskoy imperii*, (Rusya İmparatorluğuna Katıldığı Sırada Ermeni Vilayetlerinin Durumu), Sankt – Petersburg, 1852.
 (39) N. İ. Şavrov, *Novoya ugroza russkomu delu v Zakavkazye*, (Güney Kafkasya'da Rus Meselesine Yeni Tehdit), Sankt-Petersburg, 1911, s: 114-115.
 (40) İ. Şopen, *Sostoyaniye armynskoy oblasti v epohu yego prisoyedineniya k Rossyskoy imperii*, (Rusya İmparatorluğuna Katıldığı Sırada Ermeni Vilayetlerinin Durumu), Sankt – Petersburg, 1852., pp: 647-650.
 (41) M. von Engelhardt-Dr. Friedrich Parrot, *Travels in the Crimea and Caucasus*, Berlin, Vol: I, 1815, p: 197

Bu eserde Ermenilerin adı çok nadir hallerde anılıyor ve onlardan bahsederken genellikle “*Hıristiyan*” olarak söz ediliyor. Bu bilim adamları, Hıristiyan oldukları için tarihte ilk defa Türklerin hâkim olduğu Arpaçay ve Aras Nehirlerinin geçtiği büyük havzalara bırakılıyorlar. Bu bölgenin idaresi Ruslar ‘a bırakıldı-ğı için, gelen yabancılar ellerindeki Rus izin belgeleriyle rahatça seyahat edebiliyorlar. Bu konuda sağlanan kolaylığın sebebini F. Parrot eserinde şöyle açıklıyor:

“10 Şubat 1828 tarihinde Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay anlaşmasının sonunda Rusların idaresi altında Hıristiyan dini tarihte ilk defa Aras Nehri’ni geçerek Türklerin hâkim oldukları topraklarda fiziki olarak kendisine yer edinme hakkını elde etti. Ağrı Dağı, Rusların idaresi altında bulunan Türk topraklarıyla İran arasında önemli bir sınır olarak kaldı.”⁴²

Durum tarihin normal seyri ve akışı içerisinde böyle bir resim çizerken, Ermeniler, Büyük Britanya’nın Hindistan’a giden yolu kurulması düşünülen bir “*Ermenistan*” devleti üzerinden götürme hayalleri ve Rusların “*Sıcak Denizlere*” inmek için İran’a kurulması düşünülen bir “*Ermenistan*” üzerinden geçmeyi düşünmesinin gerektirdiği oyunların kurbanı olmuştur. Tarihte, *Ermenilerin* dünyanın büyük güçleri tarafından istismar edilerek “*ortaya atılması*” tesadüfen olmamıştır. Büyük Britanya’nın Devlet Arşivlerinde saklanan sözünü ettiğimiz devirlere ait *gizli* belgelerin akademik araştırmalara açılması, Ermenilerle ilgili bilinmeyenleri kendisi gibi gün ışığına kavuşturmuştur:

“1877-78 Türk-Rus savaşının sona ermesinin ardından tarihte ilk defa *Osmanlı Ermenileri* sözü kendisini uluslararası siyaset ve anlaşmalarda göstermeğe başlamıştır. Rus-Türk savaşının sona ermesinin ardından bu tarihi takip eden ilk elli yıl, politik açıdan bakıldığında, Ermeni tarihinin en ilginç, belki de en ihtilafli devrini

oluşturur. 28 Şubat 1856 tarihinde Sultan Abdülhamit’in yayınladığı *Hatt-ı Hümayun* ile Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman, Hıristiyan ve Musevilerin dini ve diğer konularda eşit oldukları ilan edildi. Kırım Savaşının sona ermesinin ardından Paris’te imzalanan *Paris Anlaşmasıyla* bunların bağımsızlığı ve bütün hakları bu anlaşmanın 9. Maddesinde belirtildiği gibi garanti altına alındı.”⁴³

Osmanlı Devletinin resmi nüfus sayımı ve istatistiklerine göre 1890 yılında Erzurum-Bitlis-Van-Diyarbakır- ve Harput (Mamurat-ul Aziz-Elazığ) da yaşayan, aralarında Ermenilerin de olduğu Hıristiyan ve gayri-Müslimlerin toplam sayısı 512.372 olmasına rağmen, aynı nüfus sayımında ortaya çıkan Müslümanların sayısı 1. 432. 075tir.⁴⁴

Tarihi dokümanlar, Osmanlı Devletinin nüfus kayıtları ve Büyük Britanya’nın İstanbul’daki Büyükelçisi vasıtasıyla, Londra’ya bildirilen resmi raporlarda yer alan Anadolu’da yaşayan gayri-Müslimlerin toplam sayısı sadece “Gayri-Müslimlerin” sayısını göstermektedir. Bunların arasında ne kadar “Hıristiyan”ın Ermeni olduğu kesin hatlarıyla ayrılmamış ve Ermeniler “Hıristiyan”lardan ayrı gösterilmemiştir. 26 Mayıs 1890 yılında Büyük Britanya’nın Erzurum Başkonsolosu Clifford Lloyd’un resmi hesaplamalarına göre, Erzurum-Bitlis-Van-Diyarbakır ve Harput’ta yaşayan toplam *Hıristiyanların* sayısı 1. 233. 402 dir. Bu sonuç aynen burada görüldüğü gibi Londra’ya, Büyük Britanya Dışişleri Bakanlığına bildirilmiştir. Osmanlı Devletinin resmi kayıtlarında gösterilen rakamla, Büyük Britanya’nın rakamları arasındaki fark; Hıristiyanların sayısında 53. 925, Müslümanların sayısında ise 198. 673 tür.⁴⁵ Sözü edilen bu tarihlerden 1915 tarihine

(42) Dr. Friedrich Parrot, *Journey to Ararat*, (Translated by W. D. Cooley), Harper and Brothers Publishers, New York, 1846, p: 16

(43) *British Documents on Ottoman Armenians*, Vol: I, (1856-1880), (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), Ankara, 1989, p: IX.

(44) *British Documents on Ottoman Armenians*, Vol: I, (1856-1880), (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), Ankara, 1989, p: X.III.

(45) Turkey No: 1, (1890-1891), p: 38, No: 44

kadar, Anadolu'da yaşayan Ermenilerin sayısı hiçbir zaman, iddia edildiği gibi "1. 500. 000" olmamıştır. Bunu kanıtlayan veya kanıtlayacak hiçbir resmi doküman mevcut değildir. Osmanlı Arşivleri'nin uluslararası araştırmacı ve tarihçilere açılmasından sonra hayati öneme sahip eserler yayınlanmaya başladı. Britanya'nın Anadolu'daki konsoloslarının Londra'ya gönderdikleri raporlarda yer alan "Müslim" ve çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu "Gayri-Müslim"lerin sayısının Osmanlı Arşivlerinde yer alan sayı ve rakamlarla örtüştüğü görülmektedir.⁴⁶ Kemal H. Karpat'ın, Britanya'nın Anadolu'da sözü edilen tarihler arasında görev yapmış olan Britanya Konsolos ve Büyükelçilerinin Londra'ya gönderdiği gizli belgelere dayanarak verdiği rakamlar, yaptığımız geniş tabanlı araştırmanın sonuçlarıyla karşılaştırıldığında, gerçekleri yansıttığı görülmektedir.⁴⁷

İngiltere'de Türklerin lehine olan dönemler de olmuş ve bu dönemlerden birisi, aslen Yahudi olan başbakan Benjamin Disraeli'nin İngiltere başbakanı olduğu döneme rastlar. Onun idaresinde Britanya-Osmanlı ilişkileri pek karışmamış ve İngiltere Osmanlı Devletine baş kaldıran Ermenilere bu kadar "arka" çıkıp, onları bu kadar şımartmamıştı. Cemal Kutay, İngiltere'de hükümetlerin değişmesiyle ortaya çıkan karışıklıkları ve Türk'ü tanıyan bir İngiliz Başbakanının tarihi sözlerine şöyle yer veriyor:

"... İngiltere'de 1874'de yapılan seçimlerde Muhafazakârlar iktidara geldiler. İngiltere'de 14 yıl başbakan olarak görev başında kalan, dedesi Anglikan mezhebini kabul etmiş bir Yahudi olan Benjamin Disraeli Yahudilerin Osmanlı Devleti idaresinde mazhar oldukları şefkat ve müsamahayı hiç unutmadı. Berlin Kongresinde Rus Başvekili Gorçakof, Osmanlı Türklerinin zulmünden bahsettiği zaman heyecanla şu cevabı verdi: *Affetmesini bilen ve mazluma el kaldırmayan insanlar bulunabilir. Fakat bu müsamaha ve şefka-*

tin bir milletin milli siyaseti olabilmesi tarihte enderdir. Bu müstesnalığa erişmiş ulu bir milleti, bugün zayıf düştü diye iğnelemek haksızlıktır..."⁴⁸

İngiltere'de 1880 yılında hükümet değişince başbakanlığa, Türklere "düşmanlığı" ile tanınan William Ewart Gladstone geldi. Başbakan Gladstone'un en büyük özelliği, "ifrat derecede" bir Müslüman düşmanı olmasıydı. Londra'da yeniden Liberal hükümetin kurulmasından sonra Earl Granville Dışişleri Bakanı oldu. Büyük Britanya'nın Dışişleri bakanı olan Granville, Berlin Anlaşması'nı imzalayan müttefik Avrupa ülkelerine, ilgili ülkelerin başkentlerindeki Büyük Britanya Büyükelçileri vasıtasıyla gönderdiği gizli bir çağrıyla bir araya topladı. Berlin Anlaşmasında Ermenilerin lehine yer alan maddelerin vakit kaybedilmeden Osmanlı Devleti tarafından yerine getirilmesi için Bab-ı Ali'ye Müttefik Devletler tarafından ortak baskının artırılmasını teklif etti.⁴⁹

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde görevli İngiliz diplomatları ve konsolosları, Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içerisinde, Anadolu'da yaşayan ve Osmanlı vatandaşı olan azınlıktaki Hıristiyan ve özellikle Ermenilerin durumunu izleyip, onların haklarını koruyup kollamak mevzularında kendilerini yetkili ve görevli olarak görmüşlerdir. Osmanlı'nın çeşitli vilayetlerinde görevli İngiliz konsolosları İngilizlerin İstanbul'daki Büyükelçiliğinden veya doğrudan doğruya Büyük Britanya Dışişleri bakanlığından görevli oldukları vilayetlerde yaşayan Hıristiyanlarla ve özellikle Ermenilerle, Müslümanların du-

(46) Donald Quataert, "Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics by Kemal H. Karpat", *Middle East Studies Association Bulletin*, Vol: 19, No: 2 December 1985, pp: 208-210.

(47) Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1919: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison, 1985, p: 54

(48) Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 20 Ciltte, Cilt: 11, Sayı: 17, Mart 1960, İstanbul, s: 6580-6583.

(49) *British Documents on Ottoman Armenians*, in IV vols., Vol: II, (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), Ankara, 1989, p:I, Ayrıca bakınız: *Foreign Office (Dış İşleri) May 4, 1880, Earl Granville, British Secretary of State for Foreign Affairs, to Lord Lyons, British Ambassador to Paris (and British Embassadors at Berlin, Vienna, St. Petersburg and Rome)*; Bakınız; *Turkey*, No: 7 (1880) pp: 1-2, No: 2.

rumları hakkında ayrıntılı özel raporlar istemişlerdir. İngiltere'nin İzmir konsolosu *Charles Blunt* Türkiye'de 40 yıl yaşamıştır. Türkiye ve Türkleri çok iyi ve yakından tanıyan Charles Blunt, Londra'ya, Dışişleri Bakanlığına, Türkiye'deki Ermenilerin ve Hıristiyanların durumunu yakından takip ederek gizli raporlar yazmıştır.⁵⁰

1839 yılında yayınlanan *Gülhane Hatt-ı Şerifi* ile Osmanlı Sınırları içerisinde *Hıristiyan Topluluğu* olarak kabul edilenler arasında yer alan Ermeniler ve Yunanlılar da toprak sahibi olmaya ve tarımla uğraşmağa başlarlar. Askeri göreve çağrılarak orduya katılan Türklerin köylerinde boş kalan evlerine Ermeniler doldurulur. Türk topraklarında giderek Ermeni ve Yunanların nüfusu artarken, Türk nüfusu azalmağa başlar. Askere giden yerli Türkler askerden evlerine geri döndüklerinde daha önce kendilerinin sahip oldukları ve işledikleri toprakların el değiştirdiğini ve Hıristiyan azınlıklardan, Ermeni ve Yunanların eline geçtiğini görürler. Askere gitmeden önce sahip oldukları toprakların Ermeni ve Yunan asıllı banka sahipleri tarafından *ipotek* edilmiş olduğunu gören yerli Türkler, eskiden sahip oldukları topraklarında tutunamazlar ve göçe mecbur kalırlar Türklerin göçünden sonra boşalan topraklara Ermeniler ve Yunanlar yerleşirler.⁵¹

Büyük Britanya'nın Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde görev yapan konsolosluklarına Berlin Anlaşması'nın ardından dilekçeler ve başvurular gönderilmeye başlanır. Bu dilekçelerden biri de Karakilise'de yaşayan Ermenilerden gelir: " Sizler bizim halaskarımızsınız, bizlere yol gösteren baş oldunuz, bizlere ata oldunuz. Sizler bizim ziyaretgâhımızsınız ve sırtımızı yasladığımız yıkılmaz duvarımızsınız, efendim."⁵²Anadolu'da yaşayan Ermenilerin tamamı Berlin Anlaşmasından memnun kalmamışlardır. İstanbul'dan Büyükelçi A. H. Layard, Londra'ya Dışişleri Bakanı Salisbury'ye gönderdiği gizli raporunda Ermenilerin itirazlarına yer vermektedir:

"İstanbul'da yaşayan bazı Ermeni aydınları Berlin Anlaşmasından memnun değiller. Berlin Konferansının Osmanlı Ermenilerine bir şey kazandırmadığını iddia ediyorlar. İstanbul'da yaşayan Rus yanlısı Ermeniler, Patrik Nerses'i Ermeni davasına ihanet etmekle suçluyorlar. Onlar, Osmanlı idaresinde yaşayan Slav soylu ve diğer Hıristiyan topluluklarının Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusya'nın yanında yer aldıkları için Rusya tarafından ödüllendirildiğini ve hatta bazılarının bağımsızlıklarını ilan ettiklerini en azından bazı grupların ise muhtariyet aldıklarını iddia ediyorlar."⁵³

İstanbul Ermenileri Berlin'e gönderdikleri temsilcilerinin İstanbul'a eli boş döndüğünü iddia ederek kendi aralarında çatışmaya girerler. İstanbul'a dönen Ermeni temsilcisine ağır ithamlarla saldırıda bulunurlar. Büyük Britanya'nın İstanbul Büyükelçisi A. H. Layard, Londra'ya Dışişleri Bakanına gönderdiği gizli raporunda Ermenilerin durumunu anlatıyor:

Rus yanlısı Ermenilerin liderliğini yapan Patrik Khrimian'ın Berlin'e elinde hiçbir değeri olmayan bir dilekçe ile gittiğini, "*Bağımsızlık Yemeği*" masaya geldiğinde, Osmanlı İdaresinde Balkanlar'da yaşayan Hıristiyanların "yemeğe" demir kaşıklarla saldırdıklarını Ermenilerin ise ellerinde uydurma "kâğıt kaşıklarla" kalakaldıklarını ve hiçbir şey alamadıklarını dile getirdiler."⁵⁴

Azerbaycan'da yaşayan Ermeniler ve Ruslarla işbirliği içinde hareket eden İngi-

(50) Charles Blunt, *Reports Relating the Condition of Christians in Turkey*, Report No: 8, July 28, 1860. Pp: 30-34.

(51) *British Documents on Ottoman Armenians*, in IV vols., Vol: I, 1856-1880), (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), Ankara, 1989, pp: 15-22.

(52) *British Documents on Ottoman Armenians*, in IV vols. Vol: I (1856-1880), (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), Ankara, p: XXX, Ayrıca bakınız: *Türkey*, No: 23, (1880), p:19, No: 14/2.

(53) A. H. Layard to the Marquise of Salisbury, Therapia, July 14, 1878 (Received July 21), Confidential, No: 906, F. O. (Foreign Office), 424/72, pp: 160-161. No: 211; Ayrıca bakınız: *British Documents on Ottoman Armenians*, in IV vols, Vol: I (1856-1880) , (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), Ankara, 1989, pp.182-183.

(54) a. g. docüman, pp. 182-83.

lizler, Azerbaycan'daki Hıristiyan Ermenilerin haklarını savunmak bahanesiyle Azerbaycan'ın iç işlerine 1918 yılında karışmaya başladı. İngilizlerin asıl amacı, Azerbaycan Petrollerine el koymak, ileride Hindistan'a Kafkasya üzerinden gidecek "hayali" bir yolu açık tutmak, Türklerin Güney Kafkasya-Azerbaycan-Hazar Denizi ve Türkmenistan üzerinden Orta Asya'ya gidecek bir "Türk Yolu"nun önünü tıkamaktı Charle Warren Hostler 1957 yılında şunları yazmıştır:

"1918 yılında İngilizler Azerbaycan'ın iç işlerine karışmaya başladı. 17. Ağustos 1918 tarihinde 1000 silahlı askerden biraz fazla bir İngiliz askeri birliğiyle İngilizler Bakü'ye girdiler. İngilizler oldukça küçük sayılabilecek bir askeri birlikle Osmanlı Ordusunun Bakü'deki askeri birliklerine karşı koymaya çalıştı. Bakü'de nizamı ve intizamı korumak için gayret gösterdi. Güçlü Osmanlı Ordusu İngiliz askeri birliklerinin başındaki Korgeneral L. C. Dunsterville'yi İngiliz askeri birliklerini Bakü'den geri çekmeye mecbur etti."⁵⁵

Büyük Britanya, Anadolu üzerinden geçen, Doğu Anadolu'dan Güney Kafkasya'ya geçen, oradan Hazar Denizine ulaşan ve Hazar'ı karşıya geçerek Türkmenistan'a ulaşan ve oradan Hindistan'a gidecek bir yol aramak için her çareye başvuruyordu. 1870'lerde henüz bir "Ermenistan" yoktu ve Ermeni adı henüz uluslararası hiçbir belgede veya anlaşmada geçmiyordu. Büyük Britanya Güney Kafkasya'da "Gürcü"lere başvurdu. Bu konuda tarihi kayıtlar var:

"Gürcü Hıristiyanlar Türklere karşı bir düşmanlık besliyorlardı ama yüzyıldan beri Çarların idaresi altında yaşamış olan Gürcüler, yeni elde etmiş oldukları hür Gürcistan'ın sahip oldukları topraklarına tehdit oluşturacak dış güçlere karşı koyacak ve topraklarını savunacak kadar cesur ve vatansever insanlardır. Gürcüler, Büyük Britanya'nın

teklifine dikkat ve ihtiyatla yaklaştılar. Özellikle Türklere karşı olacak bir saldırı, baş kaldırma ve direniş konusunda oldukça ihtiyatlı ve dikkatli hareket etmeye karar verdiler."⁵⁶

Gürcülerden beklediği cevabı alamayan ve onları Osmanlı Devletine karşı teşkilatlandırıp tahrik ederek, kendi lehine kullanamayacağını anlayan Büyük Britanya bunun ardından yönünü Ermenilere çevirdi. Ermenilerin ileri gelenleriyle, toplum liderleriyle Ermeni Kiliselerinin din adamlarıyla Büyük Britanya temasa geçti:

"Britanya, Bakü'ye doğru ilerlemekte olan Türk Ordusuna karşı, kendileriyle işbirliği yapacak en uygun aday olarak, Anadolu ile Bakü arasında uzanan topraklar üzerinde yaşayan ve başlangıcından beri Türkleri bir düşman olarak gören Ermenileri seçti. Ermeniler, Rus Çarının Ordusunda asker olarak görev almış, askeri talim görmüş savaşma kabiliyeti olan eski askerlerden oluşuyordu. Çar Ordusu, Türklere karşı yürüttüğü savaştan galip ayrılırsa, Ermenilere, bir şekilde, bağımsız yaşama sözü vermişti. Rus Çarının vermiş olduğu bu söz, 1917 İhtilalı ile yok olmuştu. Ermeniler bu durum karşısında Türklere karşı sonuna kadar savaşmaya söz vererek, Britanya'nın yanında yer aldı. Ruslar Erzurum'dan geri çekilirken, silahlı Ermeni çeteleri Ruslardan boşalan siperlerde, Ruslardan kalan silahlarla, Türklere karşı savaşmayı devam ettirdiler."⁵⁷

Britanya, askeri birliklerinin Bolşeviklere yardım için Bakü'ye davet edilmesini temin edememişti. Bakü'deki Ermenilerin ileri gelenleri ve şehrin hâkimiyetini ellerinde bulduran Ermeni Şamuyan ve onun arkadaşları Britanya'nın bu teklifini, kendi çıkarları ve geleceklerini düşünerek, istemiyor ve ge-

(55) Charles Warren Hustler, *Turkism and the Soviets: The Turks of the World and their Objectives*, New York, 1957, p: 25

(56) Peter Hopkirk, *The Hidden Fire*, New York, 1994, p: 257.

(57) Hopkirk, a. g. e. pp: 257-258.

len teklifleri devamlı olarak reddediyorlardı. Nihayet olaylar Britanya'nın lehine gelişmeye başladı.

“31 Temmuz 1918 tarihinde Bakü-Sovetinde yapılan oylamada, 236 ya karşı 259 oyla Britanya Ordularının yardım için Bakü'ye çağrılmasına karar verildi. Bolşevik Şamuyan görevinden uzaklaştırıldı ve o Bakü'de eline geçirdiği ne kadar silah ve cephane varsa hepsini bir gemiye yükleyerek, Bakü'yü yakında şehre geleceği söylenen İngiliz Generali Dunsterville'in merhametine terk ederek, Bolşeviklerin elinde bulunan en son liman olan Astrahan'a kaçtı. Çoğunluğunu Rusların oluşturduğu “Merkezi-Kaspi Diktatörlüğü” olarak adlandırılan ve şehrin idaresini ele geçirmiş olan “Sosyal Demokratlar”, Bakü'deki silahlandırılmış Ermeni çetelerinin de desteğini alarak General Dunsterville'e “... *henüz vakit varken ve geç olmadan...*” tabirinin yer aldığı bir mektup yazarak, Bakü'ye yaklaşmakta olan Türk Ordusunu durdurması için vakit kaybetmeden harekete geçmesini istedi. General Dunsterville'in uzun zamandan beri beklediği an sonunda gelmişti. Binbaşı A. Ronald McDonall, General Donsterville'in askeri birliklerini Enzeli limanından Bakü limanına getirmesi için uygun bir gemi temin etti.”⁵⁸

Bakü, 17 Ağustos 1918 tarihinde İngiliz askeri birlikleri tarafından işgal edildiğinde, Bakü'de azınlık olarak yaşayan Ermeniler İngilizleri birer *kurtarıcı* olarak karşıladılar. Ermeni çeteleri, ellerindeki silahlarla Bakü halkına saldırarak İngiliz-Rus işbirliğine yardım ettiler. Peter Hopkirk, eserinde General Dunsterville'nin *Kruger* adlı gemisiyle Bakü'ye asker çıkarmasını şöyle anlatıyor:

“...17 Ağustos 1918 tarihinde İngiliz askerleri şehrin limanına yaklaştıklarında, şehir henüz sabah uykusundaydı. Gemi limana sessizce yanaştı ve askerler karaya çıktılar. Şehrin milyo-

nerlerinden İsviçre doğumlu Nobel Kardeşler, çok lüks mallar satan Avrupa mağazalarının sahipleri çoktan şehri terk etmişlerdi ve atlı tramvaylar durmuştu, çalışmıyorlardı. General Dunsterville ve askerleri Bakü limanında karaya çıkmışlardı. Bakü'ye hâkim tepelerde mevzilenmiş Türk ordusunun durumu devamlı olarak General Dunsterville'nin kafasını meşgul ediyordu. Dunsterville'nin de içinde bulunduğu *Kruger* adlı gemi limana demir attığında beş kişiden oluşan Bolşeviklerin icra heyeti Dunsterville'e haber göndererek kendisiyle çok acele görüşmek istediklerini belirttiler. Bakü'yü işgal etmiş olan Rus Birliklerinin komutanı ve Bolşevikler, İngiliz askeri birliklerinin Bakü'nün Türklere karşı savunmasını üstüne almasını bekliyorlardı...”⁵⁹

Bakü, silahlandırılmış, İngiliz askerleri ve Ruslara birer kurtarıcı gözüyle bakan Ermeni çeteleri, İngilizlerin de Bakü'ye gelmelerini fırsat bilerek Bakü'nün Müslüman-Türk halkına karşı silahlı saldırılarını aralıksız devam ettiriyorlardı. İngiliz birliklerinin komutanı General Dunsterville, Bakü'deki Rus ve Ermenilerin İngiliz askerlerinden beklentilerini kendi cümleleriyle şöyle kaydetmektedir:

Şehir halkı İngiliz Ordularının bir-biri ardından Bakü limanında karaya çıkarılacağını bekliyorlardı. Fakat İngilizlerin küçük bir *Hemshire Regiment*'i ile Bakü'ye çıkarma yaptıklarını görünce çok büyük hayal kırıklığına uğradılar...”⁶⁰

General Dunsterville, Bakü'yü 100 İngiliz askerinden oluşan silahlı İngiliz askerleriyle beraber Bakü'ye hâkim tepelerin arkasında mevzilenmiş Türk askerleri ve topçularına karşı kendisine elerindeki silahlarıyla katılan 3000 Rus ve 7000 Ermeni birliğinden “*bir şey*” olmayacağını beyan ederek onların

(58) Hopkirk, a. g. e. pp: 329-330.

(59) Hopkirk, a. g. e. pp: 332-333.

(60) Hopkirk, a. g. e. p:333.

durumunu "... bunlar sadece bu silahlarla havaya ateş edebilirler ve sadece havayı vururlar..." şeklinde anlatıyor. General Dunsterville kendisiyle birlikte Bakü'ye 1000 silahlı İngiliz askeri getirmiştir. Bunların görevi Bakü'yü Türk Ordusuna karşı savunmak değildi. Bunlar, Bakü'yü işgal eden Rus ve Ermeni silahlı gruplarına Bakü'de asayişi temin etmeleri için Rus ve Ermenileri "eğitmek" maksadıyla Bakü'ye çıkarma yapmışlardı.⁶¹

General Dunsterville, Rus ve Ermeni silahlı birliklerin İngiliz askerlerine yardım etmediğinden şikâyetle, Ermenilerin ve Rusların kendilerine "ihanet" ettiklerini savunur. İngiliz askerlerinin Bakü'den çekilmeleriyle ilgili bilgiyi ilk defa bir zamanlar Beyaz Saray'ın Kafkasya Meseleleri üzerine danışmanlığını yapan Firuz Kazımzade verir:

14 Eylül 1918 tarihinde gecenin karanlığından yararlanan İngiliz kuvvetleri Ermeni ve Rus müttefiklerini terk ederek, İran'ın Hazar Denizi kıyısında bulunan Enzeli limanına sığındılar. İngilizlerin bu hareketi her ne kadar müttefikleri tarafından *müttefiklerine ihanet* olarak kabul edilse de, askeri açıdan bakıldığında yapılması gereken tek çıkar yolun bu hareket olduğu görülür.⁶²

Ermeniler, Bakü'nün işgali sırasında daha önce "*kurtarıcımız*" diye sarıldıkları İngilizlere ihanet etmişti. İngiliz General Dunsterville Türk Ordusuna karşı Bakü'yü savunurken kendisine yardım edeceklerine söz veren 7000 Ermeni ve 3000 Rus silahlı birliklerinin kendisine yardım edemeyeceklerini anlamıştı. Bakü'ye hâkim tepelerde, "*Kurt Geçidi*"nde mevzilenen Türk Ordusuna karşı General Dunsterville'in bir şey yapamayacağı kesindi. Dunsterville, beraberinde getirdiği 1000 İngiliz askerinden 180 tanesini kaybetmişti. İngiliz askerlerinden yaralananlar da çoktu. General Dunsterville, geriye çekilmek ve sağ kalan askerlerini ve yaralılarını toplayıp Bakü'yü terk etmek kararındaydı. Hazar Denizi ve Bakü limanını çevreleyen tepelerin

üzerinde mevzilenmiş 60 bin Türk askeri arasında sıkışıp kalmıştı. İngilizlerin, Bakü'nün işgali için kendilerine müttefik olarak seçmiş oldukları Azerbaycan'da yaşayan Ermeni azınlığı ve Ruslarla yapmış oldukları anlaşmanın bozulmasından sonra Dunsterville'nin çok zor durumda kaldığını gösteren gizli İngiliz Arşivi'nin ilgili belgelerinin araştırmacılara serbest bırakılmasından yararlanan Peter Hupkirk yazdığı *The Hidden Fire* adlı kitabında konuya açıklık getiriyor:

General Dunsterville'in çok sıkışık olduğu bir anda şans yüzüne gülmüştü. Bakü'yü ve onunla birlikte İngiliz, Rus Birliklerini ve Ermeni çetelerini kuşatma altında tutan Türk Ordusundan kaçtığını söyleyen aslen Ermeni olan bir Türk askerini General Dunsterville'in istihbarat subayına getirirler. Bu kaçak askerin verdiği bilgilere pek itibar etmezler ve söylediklerine tedbirle yaklaşır. Asker onlara ; "*Türk Ordusu 14 Eylül 1918'de şafakla beraber hücumu geçecek*" diyordu. Hücumu 2 gün kalmıştı. Türk Ordusundan kaçan bu Ermeni'nin söylediği doğru çıkmıştı. 14 Eylül sabahı tan yeri sökerken Bakü'yü çevreleyen *Kurt Geçidi* mevzilerinden yoğun bir topçu atışıyla Türk Ordusu hücumu geçti. General elindeki küçük askeri birliğiyle bir savunma hattı oluşturmuş. Bakü limanına doğru geri çekiliyordu. Bu arada Londra'da, Bakü'de her şeyin bittiği ve Türk Ordusunun Bakü'yü ele geçirdiği söylentileri süratle yayılmıştı."⁶³

General Dunsterville konuyla ilgili sunduğu raporunda; "*Bizim şehri terk edip geri çekileceğimiz haberi etrafa yayıldığında başta Ermeniler olmak üzere, şehrin bütün halkı bizi kendilerine düşman ilan ettiler. Askerlerimiz kendileri saldıran düşman birliklerine karşı savunarak Bakü limanına doğru geri çekiliyor.*"⁶⁴ Ermeniler, "*kurtarıcıları olan*" İngilizleri

(61) Hopkirk, a. g. e. p:334

(62) Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasus (1917-1921)*, New York, 1951, p:166

(63) Hopkirk, a. g. e. pp: 344-346.

(64) Hopkirk, a. g. e. p: 346.

Bakü'de terk ettiler. Sonunda General Dunsterville akşam saat 17.00'den biraz önce birliklerine Bakü'yü terk etmek ve geri çekilmek için emir verdi. Bu emre uyan İngiliz askerleri akşam saat 20.00'de geri çekilme harekâtını başlattılar. İlk önce sağ tarafta demirlemiş olan *Warwick* ve *Worchester* birlikleri limanda demir atmış gemilere doğru geri çekildi. İlk önce yaralıları ve ağır hasta olanları "*Kurst*" ve "*Abo*" adlı küçük tonajlı iki gemiye yerleştirdiler. Bu iki gemiyi hastane olarak kullandılar. En son yaralısını alan bu iki gemi, karanlıktan yararlanarak ışıklarını söndürmüş olarak Güneye, İran'ın Enzeli limanına doğru hareket ettiler. 1200 tonluk *Kruger* adındaki üçüncü gemi sağ kalan İngiliz askerlerini aldı. General Dunsterville de bu gemideydi. 200 tonluk dördüncü gemi *Armenian* ise savaşta kullanılmamış cephane, silah ve patlayıcıyla doluydu. Bu gemiye tam isabet edecek bir top güllesi şehrin yarısını yerle bir etmeye yanında demirli duran *Kruger* gemisini ise denizden karaya fırlatıp atmaya yeterdi.⁶⁵ *Kruger* ve *Armenian* adlı gemiler ışıklarını yakmadan Bakü'de hiç kimsenin dikkatini çekmeden gece saat 22.00'de Bakü'yü kuşatan Türk Ordusu ve Bakü Sovetinden habersiz demir aldı ve Bakü limanını terk etti. General Dunsterville Bakü Sovetinin tehditlerine kulak asmadı. Bakü'deki yetkililer limanı terk edecek gemilere ateş açılacağı tehdidinde bulundular. Silah ve cephane dolu olan 200 tonluk *Armenian* adlı gemiye *Albay Alfred Rawling* kumanda ediyordu. *Kruger* bütün gece yol aldı ve ertesi gün İran'ın Enzeli limanına vardığında daha önce yaralı ve hastaları taşıyan *Kurst* ve *Abo* adlı gemileri Enzeli limanında demir atmış olarak gördüler. Cephane gemisi *Armenian* henüz görünürlerde yoktu. *Kruger*'in Enzeli limanına varmasından 12 saat sonra *Armenian* adlı cephane gemisi ufukta görüldü. Bakü limanından ayrılırken üzerine ateş açılmış ve top mermilerinden 6 tanesi *Armenian* adlı gemiye isabet etmişti. Gemi büyük hasar almasına rağmen Enzeli limanına ulaşabilmişti. Bakü'yü terk eden sadece İngilizler değildiler. Rus silahlı birliklerinden

ve Ermeni çetelerinden oluşan 8000 kişi, Astrahan ve Krasnovodsk şehirlerine kaçmayı başarmıştı. Bakü, Türk Ordusunun kontrolü altına geçmişti.⁶⁶ 1915 olaylarının asıl sebeplerini "*Büyük Güçler*" in 1877 tarihinden 1914 yılına kadar geçen süre içerisinde *Ermeni sorununu* nasıl devamlı tırmandırdıklarını çok dikkatli analiz etmek gerekir. Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi *Paul Cambon'un* 20 Şubat 1894 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanına gönderdiği gizli mektubunda sarf ettiği; "*İki yıl önce yüksek görevli bir Türk yetkiliyle yaptığım konuşmada bana "Bir Ermeni problemimiz yok" demişti. Fakat biz bir Ermeni problemi yaratacağız,*" sözleri oldukça manidardır.⁶⁷

Türkiye'yi yakından ilgilendiren ve hayati önemi olan konular, yıldönümlerinde yapılan kısa dönemli ve "kısıp ateşli" araştırmalarla geçiştirilemeyecek kadar önemlidir. Amerika'da Washington D. C.'de geçirdiğim 20 yıllık süre içerisinde Amerika'nın her yıl 100. 000. 000 (Yüz Milyon) dolarlık hibe yardımlarla beslediği Amerika'daki Ermeni Lobilerinin nasıl çalıştıklarına yakından şahit oldum. Washington D. C.'deki Ermeni liderlerinin ileri gelenleriyle fikri çatışmaya girdiğimiz günler de oldu. Amerika'daki Ermeni lobileriyle hiç unutamadığım bir mücadele oldu: Ermenistan Cumhurbaşkanı *Terpedrosyan* Amerikan Kongresine gelmiş Temsilciler ve Senatörlerle öğle yemeği yiyecekti. Ben bu "toplantıya" bir Basın Mensubu olarak gittim. Yaka kartlarımın hepsi tamamı. Beni içeri almak istemediler. "Davetli değilsiniz," dediler. Yanı başımızda duran Kongre Polisi'ne gittim. Beyaz Saray, Dışişleri Bakanlığı, Pentagon ve Amerikan Kongresindeki faaliyetleri izlememe izin veren damgaları, imzaları ve geçerlilik süresiyle ilgili yerleri gösterdim. Kendisini takip etmemi istedi ve bana mani olmaya çalışan Ermeni'nin göreceği şekilde, elini silahına attı ve silahının "horo-

(65) Hopkirk, a. g. e. p: 346

(66) Hopkirk, a. g. e. pp: 346-351.

(67) Ahmet Davutoğlu, "Turkish-Armenian Relations in the Process of De-Ottomanization or "Dehistorization": Is a "Just Memory" Possible?" *Turkish Policy Quarterly*, Vol: 13, N0: 1, Spring 2014., p: 29.

zunu” tutan kayışı açtı. “Neden Mr. Aslan’ın görev yapmasına mani olmaya çalışıyorsunuz?” diye sordu. “Efendim davetli değil” diye cevap verdi. “Mr. Aslan sizin yemeğinizi değil, buradaki toplantıyı takip ediyor... Buyurun Mr. Aslan serbestçe istediğiniz gibi hareket edin,” dedi. O gün Washington D. C.’de Terpedrosyan’la konuşma fırsatı yakalayan tek Türk bendim. Ertesi gün Washington’da Büro Şefi olduğum İstanbul’daki Gazetenin manşetinde Ermenistan Cumhurbaşkanı Terpedrosyan’ın beyanatı vardı:

- Türkiye’nin yardımına ihtiyacımız var... Yoksa Ermenistan, Türkiye ile Azerbaycan arasında sıkışıp “sandviç” dönecek.

Kaynaklar

1- Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 20 Ciltte, Cilt: 11, Sayı: 17, Mart 1960, İstanbul, s: 6444.

2- A. H. Layard, to Earl of Derby, Confidential, No: 383, Constantinepol, March 20,1878, Ayrıca bakınız: *British Documents on Ottoman Armenians*, (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir) IV Vols; Vol: I, (1856-1880) İstanbul, 1989, p: 161-162.

3- David Fromkin, *A Peace to End All Peace*, New York, 1990, p: 398

4- David Lloyd George, *Memoirs of Peace Conference*, Vol: 2, New Heaven, Yale Uni. Press, 1939, s: 818.

5- Philip Marshall Brown, “The Mandate Over Armenia”, *The American Journal of International Law*, Vol: 14, No: 3, (Jul. 1920), pp: 396

6- World Affairs Institute, “The United States and Armenia”, *Advocate of Peace Through Justice*, Vol: 82, No:6, (June 1920), p: 215.

7- Fahir Armaoğlu, “Atatürk Döneminde Türk-Amerikan İlişkileri”, *Konferans Metni*, Atatürk Araştırma Merkezi, 27 Mart 1997, Ankara, s: 3.

8- *British Documents on Ottoman Armenians*, (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), Vols: IV, Vol: I, (1856-1880), İstanbul, 1989, p: 182

9- Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, Therapia, July 14, 1878, No: 906, Confidential, (Received: July 21). Ayrıca bakınız: *British Documents on Ottoman Armenians*, (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), IV vols. Vol. I, İstanbul, 1989, s: 182-184.

10- M. S. Anderson, *The Great Powers and Near East*, (1774-1923) , London, 1970, p: 112.

11- Jeremy Salt, “Britain, the Armenian Question and the Case of Ottoman Reform: 1894-1896”, *Middle Eastern Studies*, Vol: 26, No: 3, 1990, p: 314.

12- BOA. HR. SYS. 2748/73, 2838/7. Ayrıca bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri*, (Yayına Hazırlayan: Yusuf Sarınoy), Ankara, 2002, s: 38-41.

13- BOA. Y. A. HUS. 362/8 (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat, 362/8*). Ayrıca bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri*, (Yayına hazırlayan: Yusuf Sarınoy), Ankara, 2002, s: 76.

14- British Library, *Layard Papers*, add. Ms. 39142, *The Ambassador’s Plan Handed to Abdulhamit in July 1878*.

15- A. Gugushvili, “The Struggle of the Caucasian People for Independence”, *The Eastern Quarterly*, Vol: IV, No: 4, Oct. 1951, London, p: 34.

16- Captain Henry Trotter, British Consul at Erzurum to the Marquise of Salisbury, British Secretary of State for Foreign Affairs, Erzeroum, November 13, 1878; F. O. 424/77, pp: 48-50. No: 114; Ayrıca bakınız: Turkey No: 54 (1878) p: 286-288, No: 335; Turkey No: 10, (1878), p: 1-3, No: 1

17- J. E. Blunt, *The People of Turkey*, Vol. II, London, 1878, P 352.

18- BOA. HR. SYS. 2748/73, 2838/7. Ayrıca bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri*, (Yayına Hazırlayan: Yusuf Sarınoy), Ankara, 2002, s: 38-41.

19- BOA. Y. A. HUS. 362/8 (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat, 362/8*). Ayrıca bakınız: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri*, (Yayına hazırlayan: Yusuf Sarınoy), Ankara, 2002, s: 76.

20- 18-F. O. 800 / 33, *Vanbery to Sanderson. Budapest, Nov. 1, 1895*. Ayrıca bakınız: Jeremy Salt, “Britain, the Armenian Question and the Case of Ottoman Reform: 1894-1896”, *Middle Eastern Studies*, Vol: 26, No: 3, 1990, p: 313.

21- Colonal Steward to the Marquise of Salisbury, British Secretary of State for Foreign Affairs, Tabreez, Persia, Semtember 8, 1890, (*Received October 15*); Also see, Turkey No:1 (1890-91) pp: 78-79, No: 105.

22- C. W. Wilson, Colonel, Her Majesty’s Consul-General in Anatolia, June 16, 1880, F. O. 424/106. pp: 497-498. No: 246/1. Ayrıca bakınız: Turkey No: 23 (1880), pp: 237-239, No: 134/1.

23- *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu*, (1918-1920), (Yayına Hazırlayan: Atahan Paşayev), Başbakanlık Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2001, s: IX.

24- 22- *Aktı Kavkazkoy Arbografiçeskoj Komissi, (AKAK)*, (Kafkasya Arkeoloji Komisyonunun Kararları), 1870, Cilt: 7, s: 3.

25- N. İ. Şavrov, *Novoya ugroza ruskomu delu v Zakavkazya*, (Güney Kafkasya'da Rus Meselesine Yeni Tehdit), Sankt-Petersburg, 1911, s: 59.

26- S. N. Glinka, *Opisaniye peresleniya arмян adderbidjanskib v predeli Rossii*, (Azerbaycan Ermenilerinin Rusya Topraklarına Göçü Hakkında Rapor), Moskva, 1831, s: 36-37.

27- 25- İ. Şopen, *Sostoyaniye armyanskoy oblasti v epobu yego prisoyedineniya k Rossiyskoy imperii*, (Rusya İmparatorluğuna Katıldığı Sırada Ermeni Vilayetlerinin Durumu), Sankt – Petersburg, 1852.

28- 26- N. İ. Şavrov, *Novoya ugroza ruskomu delu v Zakavkazye*, (Güney Kafkasya'da Rus Meselesine Yeni Tehdit), Sankt-Petersburg, 1911, s: 114-115.

29- M. von Engelhardt-Dr. Friedrich Parrot, *Travels in the Crimea and Caucasus*, Berlin, Vol: I, 1815, p: 197

30- Dr. Friedrich Parrot, *Journey to Ararat*, (Translated by W. D. Cooley) , Harper and Brothers Publishers, New York, 1846, p: 16

31- *British Documents on Ottoman Armenians*, Vol: I, (1856-1880), (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), Ankara, 1989, p: IX.

32- Turkey No: 1, (1890-1891), p: 38, No: 44

33- Donald Quataert, "Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics by Kemal H. Karpat", *Middle East Studies Association Bulletin*, Vol: 19, No: 2 December 1985, pp: 208-210.

34- Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1919: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison, 1985, p: 54

35- Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 20 Ciltte, Cilt: 11, Sayı: 17, Mart 1960, İstanbul, s: 6580-6583.

36- *British Documents on Ottoman Armenians*, in IV vols., Vol: II, (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), Ankara, 1989, p:I, Ayrıca bakınız: *Foreign Office (Dış İşleri) May 4, 1880, Earl Granville, British Secretary of State for Foreign Affairs, to Lord Lyons, British Ambassador to Paris (and British Emabassadors at Berlin, Vienna, St. Petersburg and Rome)*; Bakınız: *Turkey*, No: 7 (1880) pp: 1-2, No: 2.

37- Charles Blunt, *Reports Relating the Condition of Christians in Turkey*, Report No: 8, July 28, 1860. Pp: 30-34.

38- A. H. Layard to the Marquise of Salisbury, Therapia, July 14, 1878 (Received July 21), Confidential, No: 906, F. O. (Foreign Office), 424/72, pp: 160-161. No: 211; Ayrıca bakınız: *British Documents on Ottoman Armenians*, in IV vols, Vol: I (1856-1880), (Yayına Hazırlayan: Bilal N. Şimşir), Ankara, 1989, pp.182-183.

39- Charles Warren Hustler, *Turkism and the Soviets; The Turks of the World and their Objectives*, New York, 1957, p: 25

40- Peter Hopkirk, *The Hidden Fire*, New York, 1994, p: 257.

41- Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasus (1917-1921)*, New York, 1951, p:166

42- Ahmet Davutoğlu, "Turkish-Armenian Relations in the Process of De-Ottomanization or "De-historization": Is a "Just Memory" Possible?" *Turkish Policy Quarterly*, Vol: 13, N0: 1, Spring 2014, p: 29.